

Ж. З. ТОКУМАЕВ . НАРТЛАНЫ ТУУДУКЪЛАРЫ

84/2р=Балкы
Т 51
С 9185

НАЛЬЧИК
1969

С(БЭЛК) 2

Т 51

Ж. З. ТОКУМАЕВ

НАРТЛАНЫ ТУУДУКЪЛАРЫ

ХАПАРЛА

58167

«ЭЛЬБРУС» КИТАБ БАСМА

Дарыма-Башкортостан Республикасының Җауапкерчилиги бар Җауапкерчилиги бар Җауапкерчилиги бар

Башкортостан Республикасының Җауапкерчилиги бар Җауапкерчилиги бар Җауапкерчилиги бар

7-3-3

32-69-M

19182

НАРТЛАНЫ ТУУДУКЪЛАРЫ

БИРИНЧИ КЕСЕГИ

1

Баш Эл уллу кьолну чегет жанында, тау тѳппесинде орналгъанды. Баям, анга «Баш Эл» деб аталмакълыгы да аны ючюн болур. Ол элни къачан къуралгъанын киши да билмейди. Анда эски къалала элни узакъ ёмюр ётдюргенине шагъатлыкъ этедиле. Бир къауум юйле тик тѳшню башында ишленгендиле. Аллай юйлени арбазлары да тарлыкъ этеди. Хар юйню жанында сы-

гын къалаула кёрюнедиле. Гебенлеча уллу ташла уа юйледен да кёбдюле. Аланы адамлагъа берген тюк тенгли хайырлары жокъду. Алай жай чилледе бузоула бла эшеклеге ала салкъынлыкъ этедиле.

Башха малкъар элледеча, бу элде да Совет власть орналгъанды. Алай алыкъа кыызгъан жүрекле суууматгъандыла. Сауут сермеш тохтагъанлыкъгъа, байла бла жарлыла бир бирге жалкъаларын къайыргъанлай туралдыла. Байла жарлыланы жанылдыла. Жарлыла уа къан тегюб алгъан эркинликлерин кез гинжича сакълайдыла.

Кюнлени биринде бу элге областдан белгили бир къуллукъчу келди. Аны хапары элге терк жайылды.

...Ингир алагъа бир къауум атлы эл тюбюне жайылыб адамланы сходха чакъырдыла. «Тюбюнден келген къуллукъчу, не эсе да, бир зат айтырыкъды... сходха келигиз!» — деб, ала юй сайын кычыра эдиле. Аны эштгенлей, къарт да, жаш да межгитни къатында кенг ныгышха жыйылдыла. Хар ким тегерекге тынгысыз къараб, тюбюнден келген къуллукъчуну кёрюрге ашыгъады. Қъарт къатынла, бош тургъандан эсе дегенча, урчукъ ийиредиле. Сабийле, уллуланы аралары бла сypдырылыб, алгъа ётедиле.

— Ма келеди!..

Сходха жыйылгъанла шум болдула. Хар ким боюларын созуб, алгъа къарашдыла.

— Къара, фрашкасы бар кёреме...

— Галефейлери уа...

— Охо, ол сол жанындагъы уа бизни аман писирди да...

Къуллукъчу эм аны биргесине чыкъгъан эл Советни председатели бла писары юсю кызыл къумач бла жабылгъан столну къатында тохтадыла. Председатель Керимов Махмуд писаргъа бир затла шыбырдады да, сора халкъгъа айланыб айтды:

— Сходну ачабыз... — Ол хуржунундан къол жаулу-

гъун чыгъарыб, къургъакъ мангылайын сыйпады. Сёлешиб башласа этиучю адети алайды.— Бюгюн сизни бла уллу затны юсюнден сёлеширикбиз...

— Не затны?!— деб къычырды биреулен.

— Ашыкъмагъыз... Ма бу жаш облысполкомдан келгенди,— деб Махмуд, къуллукъчу таба башын аз буруб, анга кёз къыйырлары бла къарады,— анга сёз берейик да, ол айтсын.

Керимов биягъы къол жаулугъу бла мангылайын сыйнай, бир жанына турду да «башла» дегенча, къуллукъчугъа кёзлери, къашлары бла белги берди. Писарь столну артына чёгюб, киши бла да иши болмагъанча, аллында къагъытлагъа бир затланы тырнайды. Къуллукъчу башында фуражкасын тешиб, столну бир къыйырына салды. Сора онг къолун да аз кётюререк этиб, акъыртын башлады:

— Адамла, жарлы, жалчы бир болуб, Совет властны орнатдыкъ... Алай туююлмюдю?

— Керти айтаса...

— Башха айтырлыгъынг жокъ эсе, аны биз да билебиз,— деген ауазла андан-мындан эштилдиле.

— Башха айтырлыгъым да барды,— деди къуллукъчу, хар сёзюн базманнга салыб, ёнчелеб айтханча, акъыртын сёлеше.— Башха айтырлыгъым олду. Энди биз жашауубузну мындан эсе иги этер ючюн кюреширге керекбиз. Сиз, баш элчиле, бек къолайсыз жерде жашайсыз. Мында ариу юйле ишлеб, омакъ эл къуаргъа къыйынды. Нек десегиз, бери, тау тёппесине, жол ишлеб къарыу боллукъ туююлдю. Бизни акъылыбыз: сизни тюз жерге кёчюрюрге деб алайды...

— Къайры?

— Хызны Талагъа...

— Не таурухду бу?

— Бир жары да кёчерик туююлбюз.

— Жамауат, сабыр болугъуз,— деди председатель

ёнюн кётюрюб,— сабыр болугъуз. Бусагъат кёчюб кетигиз деб, бизни киши кысмайды. Бу адам тубюнден бизни бла акъыллашыргъа келгенди. Кёчебиз десек — кёчербиз, кёчмейбиз десек да — кеси ишибизди. Кимибиз андан, кимибиз мындан кычырсакъ, бир затха да келишалмай къаллыкъбыз...

Сходха жыйылгъанла даурну тохтатдыла. Биягъы тубюнден келген къуллукъчу сёзюн башлады:

— Сизни тюз жерге кёчюрсек, жашауугъузну теркирек иги этерге онг болурму эди, деб биз алай санайбыз, аны ангылагъан этигиз. Сизге табны этерге кюрешибиз. Аллын къайда, къалай жашасагъыз да, сизни ючюн байла бла бийлени къарынлары аурумагъанды... Энди уа алай туююдю. Эркинликни, властны къолубузгъа не зат ючюн алгъанбыз?.. Жашауубузну иги этер эсек деб къан тёкгенбиз. Падчахлыкъны бойнун аны ючюн бургъанбыз...

— Николай падчах алыкъа сауду! — деб кычырды биреулен.

— Угъай,— деди къуллукъчу,— Николай падчах ёлтюрюлгенди.

— Ол ётюрюк хапарды!

— Кимди ол анда мардасын танымагъан! — деб Керимов ауаз эштилген жанына, къуш тауукъну марагъанча, сауут бет алыб къарады.— Шёндю биз Николай падчакхны къадарын сюзмейбиз, кесибизни жашауубузну сюздебиз. Тынгыларгъа суймегенле кетигиз!

Халкъ шум болду. Тубюнден келген къуллукъчу, дагъыда бир къауум сёз айтды да, энди кезиу сизникиди дегенча, жыйылгъанлагъа къарады.

— Кимни не айтыргъы барды? — деди Керимов. Адамла бир бирлерине къарашдыла.

— Мен бир-эки сёз айтырлыкъма,— деб алаша бойлу, базыкъ киши жеринден къобду. Башында тегерек бухар бёркюн эки къолу бла эншгерек басыб, таб этди.

— Бери, былайгъа келиб, халкъгъа айланыб сёлеш,— деди анга председатель. Алаша киши алгъа чыкъды. Ол Темирбашланы Хамбий эди. Кирпиклерин терк-терк къагъа, киштик макъыргъанча, назик ёню бла Хамбий былай башлады:

— Бу большевикле бизни кёрге элтирлик туююл эселе, бир да ангыламайма. Не хиликгялыкъды бу... Торг этиб, малыбызны жыйыб тауусуб барадыла, энди уа туугъан элибизден къыстайдыла. Бу затха тэзерге жарарыкъ туююлдо. Жамауат, айтыгъыз... мындан кёб биз кесибизни талатмайыкъ!..

— Тоблукъ киби, не затла жаншайса сен!..

— Чанкагъа нек сёз бергенсиз?

— Охо, юрме къойсагъыз а муну...

— Угъай, Хамбий тюз окъуна айтады...— деб ким андан, ким мындан къычырышыб, дауур болду.

— Сабыр болугъуз, маржа, сабыр,— деб Керимов эки къолун да кётюрдю. Сора Хамбийге: — Сен сёзюнгю бошадынгмы? — деб сорду.

— Ы-ы... мен... мен, ы-ы...— деб Хамбий мынгкъ-мынгкъ эте, жерине кетди.

— Энди уа ким сёлешеди?

— Мен,— деб, орта бойлу къарт киши жеринден турду. Халкъ анга къарашды. Аны танымагъан элде не гитче, не уллу жокъду. Ол арабча уллу окъууу болгъан адамды.

— Инал, сен да бери, былайгъа келиб алай сёлеш,— деди анга председатель.

— Кимди, дейсе ол? — деб тюбюнден келген, аз сейир эте, Керимовну къулагъына шыбырдады.

— Танымаймыса?.. Таймазланы Инал деген буду.

— Алаймыды!..

Инал столну къатына жууукълашды да, халкъгъа бурулду. Къолунда чум тыягъына аз тыянаракъ болуб, бир кесек мычыды.

— Жамауат,— деди ол, башын ёрге тутуб,— дунягъа жангы кюн туугъанды. Ол жангы ёмюрню кюнюдю. Ленин жарлы халкъгъа берген кюндю ол! Бир къауумла ол кюнню суймейдиле, аны энди ёмюрледе жарытханлай турлугъуна ийнанмайдыла. Кадетле келлик сунадыла. Ёлген падчакхны жангыдан тахтагъа олтурлукъ сунадыла. Ала бош умутладыла. Ала Совет властны суймейдиле. Аны себебли, ала кёб тюрлю затланы жаншаргъа болурла. Бизни ишибиз аланы сандырагъанларына тынгылау туююдю. Мени акъылыма кёре, эллилерим, бизни ата-бабаларыбыз окъуна былайдан эртде кёчерге керек эдиле. Бери улоу келаллыкъ туююдю, атла бла эшекле окъуна тюбюнден бери кеси кеслерин кючден чыгъарадыла. Школ'а ишленирге керекди. Совет власть халкъны окъутхан этерикди. Аны юсюне уа, барыгъыз да иги билесиз, былайда къаядан кетиб ненча сабий ёлгенди. Мен областны оноун тюзге санайма... Хызны Тала аламат жерди, биз, баш элчиле, алайны кёргенбиз. Кёчерге керекбиз...

Дуу деб, халкъ къарс урду. Тюбюнден келген къуллукъчу бла Керимов да бир бирлерине къараб жарыкъ ишардыла.

— Мен да бир-эки сёз айтырыгъем! — деб узун бойлу, кепсиз къарама болгъан киши арсарсыз алгъа чыгъыб тебреди.

— Бу уа чанкаладанды,— деди Махмуд къуллукъчугъа.

— Кимладанды?

— Тыпырладанды... Тыпырланы Осман...

Осман, тутушургъа хазырланганча, белинде бел бауун да таб этиб, онг къолу бла къамасыны сабындан тутханлай:

— Эй, багъалы жамауатым,— деб башлады,— туугъан эл ёсген бешик дегендиле бурунгулула... алай туююмюдю? Баршивикле, чабакхны суудан чыгъарыб ат-

ханча, бизни туугъан элибизден аулакъгъа элтиб тегерге мурат этедиле. Бош къыйналасыз, жюйюсхан баршевик-ле! Бизни ата-бабаларыбыз мында жашагъандыла. Аланы къабырлары да мындады. Биз, ала жашагъан сыйлы жерге тюкюрюб кеталлыкъ туююлбюз.

— Тюз айтады! — деб къычырды артдан биреулен, хоразча, сёзюню ахырын узакъгъа созуб.

— Айхай, тюз айтама, — деди Осман, бютюн да кёл-лениб, — биз бир жары да кечмейбиз, бизге тиймегиз! Ма, мени айтыргъым олду...

Сход кеч бошалды... Чууакъ кекден къарагъан толу ай тегерекни ариу жарытады.

Хамбий сходдан санлары тюшюб къайтды.

— Къатын, манга бир аякъ боза берчи, — деб, табчаннга олтурду. Аны къаны бузулубду. Мутхуз, кёксюлдюм кёзлери аш излей кетиб табмай арыгъан жаныуарны кёзлерича, тегерекге огъурсуз къарайдыла.

Чанкала элни башха жерге кечерин суймейдиле. Аланы мында тюблю-башлы юйлери барды. Аны юсюне уа Баш Эл кёзден ташадады. Аны уа чанкала кеслери-не къолайлыгъа санайдыла. Малларын Совет властан жашыртын тутаргъа умут этедиле.

Хамбий бозаны ичиб, аякъны столгъа салгъан кезиуде, юйге Тыпырланы Осман кирди.

— Муратынг къалайды? — деб сорду ол Хамбийге, олтургъан да этгинчи. Хамбий аны бетине да къарамай, имбашларын жыйырды.

— Элни кечюрмезча этерге керекди, — деб Осман къаты айтды.

— Къалай? — деди Хамбий, тюб эрни эншге салыныб.

— Аман жерге кечюредиле, къырылыб къаллыкъсыз деб къулланы къозутургъа керекди.

Ол ингирде Хамбийлагъа дагъыда башха чанкала да жыйылыб, кёбге дери олтурдула. Не да этиб, элни кечюрюню тыяргъа деб оноулашдыла.

Танг атханлы Баш Эл биягъы къайгъылы болгъанды. Адамла: «Сен не айтаса?», «Кёчейикми, огъесе къалайкъмы. Къалай таб болур?..» — деб, бир бирге сорадыла. Чанкала уа ёмюрде кирмеучю юлерине кире, къуугъун этиб айланадыла. Ала жолда тюбегенлени алларын тыйыб, жарыкъ болургъа кюрешедиле. Элни огъары жанына жетиб, къайтыб келе, Хамбий революциягъа дери жалчыларындан бирине — Къасайгъа тюбеди. Кёлюнден: «Ы-ы, санга да къанатла битибми айланаса?..» — деб къыжырады. Алай, ол андан кесини кюй-сюз ниетин жашыра, кючден бла бутдан бурнун жыйырыб, кефсиз ишарды, сора анга къолун созуб:

— О-о, салам алейкум, Къасай... Хи-хи-хи... Къатын алгъанынгы да эштиб бек къууанганма... Жашау иги болуб бара тургъанлай, бузулуб жетгенин кёрдюнгмю? Елет жайылгъанча, бу баршивикле жайылдыла да, къут къалмады, ансы къатын алсанг, санга бир иги мал берирем деб уллу муратым бар эди... Охо, къайгъырмаз, алыкъа тюнгюльорге жарамайды. Николай падчах ингиллизден уллу аскер жыйыб келеди дейдиле...

— Кертими айтаса? — деди Къасай, арсар бола.

— Оллахий, керти айтама. Энди Николай падчах жетгинчи бу баршивикле элибизден тентиретиб, эшигизни жабмагъаелле. Табан тиреб тохтаргъа керекди... билемисе...

— Тейри, Хамбий, билмейме... Халкъ къалай болса, мен да алай болурма.

— Да, баршивикле, итлени къыстагъанлай, элден бир къыстасала, сора артда кеч болур... ахлуларынга да, къоншуларынга да айт да...

— Къой, Хамбий, мен кишиге бир зат айтырыкъ туйюлме,— деди Къасай, чанканы сёзюн бёле.

— Тели болма,— деди Хамбий, аны тамакъ тюбуне

жууукъ кысылыб,— жашау алгыннгы ызына тюшген-лей, мен санга бир иги мал берирме... кёрюрге... Аны этмесем, бетиме тюрюрюрге, ийнанамыса?

— Ийнанама, алай... — деди Къасай, экили бола. — Алай...

— Келишдик,— деди Хамбий, сёзю андан ары созаргъа суймей,— келишдик. Мен айтдым, сен эштинг— болду, хайда...

Хамбий орамны энше озду.

3

Керимов мычымай бир къауум адамны исполкомгъа чакъыртды. Элде чанка, кулак къауумла, къуугъун этиб, большевикле башлагъан иште чырмау болургъа кюрешиб айланганларын ол сезгенди.

Исполкомгъа чакъырылгъанладан бек алгъа Таймазланы Инал келди. Керимов, къартха салам бере:

— Саулугъунг къалайды? — деб сорду.

— Саулукъ иш туюл эди, бу дёрден къауум...

Махмуд аз ишарды. «Дёрден къауум» деб кюлдю кёлюнден. Инал байланы, бийлени барысына да «дёрден къауум» деучюдю. Аны ол сёзю халкъгъа жайылыб кетгенди.

— Тейри, дёрденлеге асыры кёб тёзе болурбуз дейме... Бир да ангыламайма, биз быланы кырыб нек кыймайбыз? — деди Махмуд.

— Алай этерге къалай жарайды? — деди Инал, аны айтханын иги онгсунмай,— сауутсуз адамгъа сауут кётюрген адет туюлдю. Революцияны жылларында дёрденле бизни сауутланган душманларыбыз эдиле. Ол заманда биз алагъа сауут бла чабханбыз, ёлтюрген да, ёлген да этгенбиз. Бусагъатда уа аланы къалгъан-къулгъанлары бизни ниет душманларыбыздыла. Биз ала

бла кюрешни, къалай эсе да, бир башхача бардыра эм хорлай да билирге керекбиз.

— Да-а-а,— деди Махмуд, башын эки къолуна тыяндырыб. Къартны сёзлери аны сагъышха къалдырдыла. Жаз башында, къар эриген кезинде, суучукъла кеслерине жол табхынчы, ары-бери бёлюнуб, къайгъылы болуучуларыча, «Махмуд да, революция ючюн къанлы сермешу бошалгъандан сора, Совет властны къалгъан душманлары бла къалай кюреширге керек болгъанын билмей, талай кере ауарагъа къалгъанды. «Ала бизни ниет душманларыбыздыла,— деди кёлунден председатель къартны сёзлерин къатлай,— къалай керти айтады! Ыхы, дёрденле бла энди башха тюрлю кюреширге керекди...»

Эшикден дауур этиб кирген адамла Керимовну акъылын бёлдюле. Гитче кабинетчикни ичи тыгъымтыкъма толду. Бир къауум жашыракълагъа олтурур жер окъуна табылмады. Керимов жыйылгъанланы жютю кёз къарамы бла бир кере сюзю да, олтургъан жеринден къобду. Ол сёзюн тири башлады:

— Былайдагъыла барыбыз да мындан беш-алты жыл алгъа жалчыла эдик. Бюгюнлюкде уа уллу Ленинни байрагъыны тюрбюнде биригиб, эркинликге ычынган адамлабыз. Энди бизни къадарыбыз байланы бла бийлени къолунда угъай, кесибизни къолубуздады. Элни кёчюрююню юсюнден сёз башланганлы дёрден къауум от болуб отха, суу болуб суугъа кириб айланадыла.

— Да аны не оноу этерлиги барды? — деди Таулуланы Оразай. — Жыйылайыкъ да кёчейик. Муну быллай бир не даулашырыгъы барды?

— Оразайны айтханына мен да къошулама,— деди Асланланы Къаншау,— Хызны Таланы отуну, суу юсюнде, юйле ишлерге ташы, агъачы да эркинди. Экили бола турмай, кёчерик эсек — кёчейик, алай туююл эсе — халкъны къайгъы этдириб турургъа керек туююлдо.

— Тюз айтады Қъаншау.

— Тамбладан башлаб кёчюб тебрерге керекди.

— Ахшы ишни болжалгъа салыуну кереклиси жокъду...

Кабинетни ичи дауур болду. Жыйылгъанла бир бирге ал бермей сёлешедиле. Керимов барысына да сабыр тынгылайды. «Кертиси бла окъуна, болжалгъа сала турмай, кёчюб кетсек, къалай болур...» — деб оюмлайды ол.

— Асыры ашыгъа болурбузму? — деди Инал, сабыр халда. — Биягъында ким эсе да, «Тамбла окъуна кёчейик», — деб алай айтды. Бу уллу иште женгиллик керек туююлду. Бир юйюр кёчмейди, сау эл кёчеди. Биз тамбла кёчюб, Хызны Талагъа баргъанлыкъгъа, башыбызны сугъар жер табмай, жауун тубюнде къалыб, кюлкюлюк боллукъбуз. «Дёрден къауум» хиликгя этер, «Аха, биз айтхан эдик да, кёрдюгюзмю кюнюгюзню?» дерле, кёл кенгдирирле. Андан эсе алгъа Хызны Талагъа юйле ишлерге адамла жиберейик. Сора ишибизни анга кёре этербиз. Қъош бара-бара тюзеледи.

Бу кезиуде кабинетни эшиги суху ачылды. Босагъада Тыпырланы Османни башы кёрюндю.

— Не керекди? — деб сорду анга Махмуд.

— Да биз'а бу элни адамы туююлбюзмю?..

— Сизни бери киши чакъырмагъанды.

— Сизге уа мында чокгум болугъуз деб ким айтханды?

— Ол сени ишинг туююлду, — деди Керимов, ачуланыб, — чырмама... Кет!

— Акъырын комиссар*... Кет деб къыстарча алыкъа биз ит болмагъанбыз.

— Дахир! — деди председатель эшикни къатында тургъан жашладан бирине.

Комиссар — ол кезиуде эл Советни председателине алай айта болгъандыла.

Дахир кѣб сагъыш этмей, Османны кѣкюрегинден ары тюртюб, эшикни этди. Кѣрдюгюзюмю, мен чанканы къалай этдим дегенча, ол кабинетдегилеге ѣхтемлениб къарады.

Граждан урушну жылларында Дахир большевик отрядлагъа юйюнден эки кере къачханды. Эки кере да атасы Къаншау ызындан барыб: «Сабийди, бош хайырсыз жоюлуб къаллыкъды»,— деб командирден тилеб юйге къайтаргъанды. Дахир ол заманда уллуланы ичинде къолуна сауут алыб айланьргъа, бир кишилик этиб, кесин кѣргюзтюрге бек суююучю эди. Энди уа анга онсегиз жыл болгъанды. Абериге къатышса, анга, сабийсе деб, тырман да этилмейди.

Эшик этилгенден сора, Махмуд ѣрге туруб айтды:

— Кѣремисиз, дѣрденлени гузаба этиб айланганларын? Биягъында Инал тюз айтханды. Алгъа Хызны Талагъа къурулушчула иейик...

Экинчи кюн Керимов биргесине писарны, дагъыда бир къауум адамны алыб, эл тюбюне жайылды. Хар юйюрню онгуна кѣре, Хызны Талагъа барлыкъланы жаздыла.

— О, алапатды ишибиз! — деб къууанды Махмуд жазылгъанлагъа къарай.— Баям, биринчи кезиуге ала да боллукъ болурла...

— Къыркъ беш адам аз кюч туююлдю,— деди Инал да комиссар жанлы болуб.— Шѣндю андан кѣб адам керек окъуна туююлдю.

Бу кезиуде аланы къатына Къасай келди. Ол аз иймене председателъге:

— Мени да жазчыгъыз... Жангы элни мурдорун салуучуладан болургъа сюеме,— деди.

— Юй бийченг'а? Олдамы барлыкъды? — деб сорду Керимов.

— Угъай, аны юйлеринде кююб кетерме.

— Да, ала барсанг'а. Анда кишилеге аш этерге керек болур. Тиширыула аздыла.

— Менден сора юйдегиси бла барган бармыды? — деди Къасай, келиширге бла келишмезге арсар бола.

— Болмай'а!.. Махай да юй бийчеси бла барады да.

— Андан сора уа?

— Да экипиз болмаймысыз? Артдаракъ юйдегилери бла дагыда бир къауум адамны жиберирбиз.

— Жазыгъыз, — деди Къасай, — сиз айтханлай болсун.

Ол кюнню эртденлигинде Баш Элде уллу иш башланды. Хызны Талагъа атланырыкъла кими аты, кими ёгюзю, кими эшеги бла исполкомну аллына жыйылдыла. Аланы ашыра, элни битеу жамауаты чыкъды. Хызны Талагъа барлыкъла уллу жолгъа атланганча, ёхтедиле. Арбалада жатар жерледен сора да балтала, бычыла, салтала эслендиле. Жолгъа чыкъгъанланы арасында жашла да аз туююдюле. Асланланы Дахир да аладан бириди. Къаншау аны бир жанына чакъырыб:

— Кесинге айыб алдырма, таматаланы айтханларын этиб, алагъа намыс бериб тур. Сени кибик жашха адежли бола билирге керекди, — деди.

— Тюненели бери къуру бир затны айтыб тураса, — деди Дахир, атасына кёлкълды эте. — Сабий туююлме.

— Кёб, аз айтсам да, мен санга аталыкъ сёзюмю айтама. Ма мени бу акъ сакъалымы намысы сени башындады. Сен иги болсанг, халкъ арасында мен сакъалымы сыларгъа юяллыкъ туююлме...

Аланы сёзлерин Инал бёлдю. Ол къууанчлыды. Жыйылгъан халкъгъа къараб, эки эрни бирге жетмей ишарды.

— Къарачы, Къаншау, бу къалай уллу ишди. Бюгюнню кюнню унутма, Къаншау. Кёремисе, унукъгъан таулула жангы насыб къууаргъа къалай кётюрюлгенди-ле?

— Аллах онг берсин...— деб, Къаншау кёз кыйырлары бла жашына жашыртын къарады. Бу кезиучюкде Дахир анга жетген кишича кёрюндю.

— Инал, Зейтун'а не болду? — деб сорду Дахир.

— Ма, алайда, анасы бла турады.

Зейтун Иналны жашыды. Дахир бла ол шуёхладыла.

— Жамауат,— деб кычырды Керимов, арбаладан бирини юсюне миниб,— бюгюн бир экижыйырма жети адамыбызны Хызны Талагъа атландырабыз. Жолгъа тебрегенле бизни къарындашларыбыздыла, сиз кыйын жолгъа чыкыгъансыз. Алай, ол жол не кыйын болса да, абчыргъа жарамайды. Хызны Талада биз чанкалагъа юйле ишлерге бармайбыз, кесибиз ючюн, жарлы халкыны насыбы ючюн барабыз. Багъалы жолоучула, сизни башчыгъыз Эртаулары Харун боллукъду. Аны барыгъыз да уста таныйсыз. Хайда, ахшы жолгъа!..

Халкъ дауур болду. Жолоучула атландыла.

Тюшге жууукъ кюн къаты кызыдырыб тебреди. Кютюб айланган малла тынгысыз болуб башладыла. Осман женги бла мангылайында терлегенлерин сыйпай, отлай тургъан атны тутуб, кишенин тешди. Сюрюуде танала, къатели этиб, куйрукъларын да чык тутханлай ары-бери къачыб тебредиле. Бир кесекден'а аланы ызларындан башха тууарла да думп болдула.

— Аллах да бизге терс къараб башлагъанды,— деб кеси кесине мурулдай, Осман атына минди да, малланы ызындан кюуулду. Ол аланы кеси тануучу къая ыранларындан бирине тийишдирди да, атыны юсюнде тургъанлай, санаб чыккъды. «Эки жыйырма бла жети...» — деди ол кёлюнден, къаны кыйнаб. Мындан алты жыл алгъа, бу ыранда кесини жалчылары бла бирге

малларын санагъан кюню эсине тюшдю. Ол заманда сюрюуде тёрт жюзден атлаб тууар бар эди.

— Ырысхы да, кюч да, берекет да жел чачханча болдула,— деди Осман кыжырыкылаб,— барысы да кетди! Кыайдаса сен, аллах, кыайдаса?! Кесинги тюз кзулла-рынга нек жарсымайса?.. Жаланбыдыр кзуллагъа нек чамланмайса?.. Большевиклени нек кзурушдурмайса? Мени ырысхымы нек чачаса?

Ахыргы сёзюн асыры уллу кычырыб айтхандан, тийреде адам иш болуб, эштибми кюйду дегенча, ол тегерегине къарады. Кишини да эслемегенден сора, атын кишенлеб, бир уллу ташны ауанасында кырдыкга ауду. Ол алай жатыб тургъанлай биреулен:

— Осман, кыайдаса? — деб селешди. Аны эштиб, Тыпиров таш артындан кюянча секириб чыкъды.

— А-а, Кыдыр... сенмисе? Кел, бери кел. Аламат сериуюн табханма.

Кыдыр кюлунда хыжысын ташха сюеди да, Осман-ны къатына чёкдю. Ол Хамбийни жашыды.

— Анасы къатыны болсун малыны да, башыны да!— деди Кыдыр, терлегенлерин сыйпай.— Жалчыла кибик, малланы ызларындан тюшюб, бу не хиликгялыкъды?

— Да,— деди Осман, ауур кючсюне.— Къоркъма сен, биз ол кзулланы энтда да жегербиз.

5

Бекбашланы Хасау, малларын баугъа этиб бошагъандан сора, тюзюнлей Хамбийлагъа кетди. Ары Осман бла Кыаплан да бардыла, артдаракъда уа Бийберт да келди.

— Къатын, терезелени жабыу бла жабчы,— деди Хамбий юй бийчесине. Ол бу ингирде артыкъ да тынгы-

сызды, кёзлери ары-бери кьоркьуулу кьарайдыла. Башхала да, кьарынлары туююмек болгъанча, бурунларын жыйыра ахтынадыла, ауур кючсюнедиле.

— Заман оза, большевикле кюч ала, биз'а мугурая барабыз,— деди Хамбий жыйылгъанлагъа.

Элни кёчюрююню тыябыз деб, болалмай кьалгъанлары энди чанкаланы бютюн да дыгалас этдиргенди. Энди ала, жашауларына кьолайлы болурча, башха амал табар эсек деб, Хамбийлагъа дагъыда аны ючюн жыйылгъандыла.

— Малларыбызны сатыб, Тюркге кетейик, андан сора амал кьалмагъанды,— деди ёзден Къаплан.

— Мени акъылым да алайды,— деб кьошду Осман.

— Ол болмазлыкъ ишди,— деди Бийберт сабыр халда, эки кьолун жайыб.— Мен тюнене Уллу Суудан келгенме. Андан Къамбот жыйыны, шёндю сиз айтханча, малларын да сатыб, Тюркге барабыз деб кетген эдиле. Чекден жибермегендиле. Шёндю чеклени кьаты сакълайдыла, ары кьутулургъа онг жокъду...

— Да сора не этебиз да? — деди Хамбий, эки кёзю да табакълача уллу жаныб. Кертиси бла окъуна, кьалай, этейик дегенча, кьалгъанла да бир бири бетлерине кьарашдыла. Хамбийни борбайлары бошайыб, ауур кючсюндю, мыкгыл болду.

— Билемисиз? — деди Бийберт, тыш адам эштиб кьоймасын дегенча, тегерегине сакъ кьарай,— билемисиз, мени эсиме не зат тюшгенди?..

— Не?..

— Кесигиз билгенликден, Инал уллу дебери жюреген адамды. Большевикле аны айтханына бек кьарайдыла.

— Ёлтюрюргеми керекди дейсе?

— Хо, бир да! Сен'а Осман, терк окъума ёлтюрюрге хазыр болуб тураса. Иналны кызы Жансуратны барыгъыз да танийсыз.

— Аны уа не кереклиси барды?

— Анымы,— деди Бийберт, шыбырдаб,— аны келин этерге керекбиз.

— Охо-о-о!..

— Кимге алыргъа айтаса?

— Аны магъанасы неди?..

— Бир кесек сабыр болугъуз. Бусагъат ангыла-тайым,— Бийберт бойнун алгъа созду, къалгъанла да, муну не эсе да бир тюрлю акылы барды дегенча, башларын анга жууукълашдырдыла.— Жансуратны бизни жашладан бири алса, сора Инал, ангылаймысыз, бизни кюбемиз болуб къаллыкъды. Ол бизни кѣб палахладан къутхарыргъа боллукъду.

— Оллахий, тюзду, — деди Хамбий, кѣзлери чычхан марагъан киштикни кѣзлерича жаныб.

— Кимге алайыкъ аны?

— Бийбертни жашына.

— Угъай демейме,— деди Бийберт,— алай мени жашым, кесигиз билесиз, къыяулуду, бир кѣзю сокъурду. Алгъын заман болса Жансурат анга баш уруб да барыр эди. Шѣндю уа унамаз.

— Унамай'а! Кѣбюрек мал берсек, Инал аны кеси окъуна алыб келир.

— Даулашма, Осман. Андан эсе къызны Къыдыргъа тилерге керекди.

— Не-е? — деди Хамбий чочуб,— мени жашыма гыбышы къызны тилеб...

— Хамбий, шѣндю бизни болумубузда, аны бир айыблылыгъы жокъду... Барыбыз ючюн да ол ишни этерге керекди. Артда уа, Совет властны тайдыралсакъ, къызны эшекге миндириб, юйюне жиберирбиз...

— Ха-ха-ха!..

— Оллахий, аперим.

— Этейик алай.

— Хамбий, сен'а арталлы да жарсыма. Къалын бергенинде, барыбыз да болушурбуз.

Хамбий бурнун чюелтиб, эринлерин жыйырды. Алай, кёбле айтханнга бой салмай къояргъа амал табмады.

6

Байрым ингирде Инал эл Советни кенгешинде болуб, юйюне бираз кеч къайтды. Аны кёлю кётюрюлюбдю, кёзю, къашы жарыкъды. Босагъадан атлагъанлай, къолунда «Къарахалкъ» деген газетни жайыб, Къубулгъа бла кызына кёргюзте:

— Къарачыгъыз бери, кёремисиз? Таныймысыз быланы? — деди.

— Къара,— деб сейирсинди Жансурат.— Зейтун... Харун, бу Дахир...

— Тохта, тохта,— деди Къубул, газетни кёзлерине жууукъ тута,— бу Таужан туююлмюдю! Оу, мен жарлы! Аны суратын'а газетге нек салгъандыла. Тутчугъуз бери, жашыма бир иги къарайым. Оу, хариб, кёзлери тереннге кетиб къалгъан ушайды да... Къыйнала болур хариб балам.

— Тынгылачыгъыз аланы юсюнден къалай жазылгъанына.— Инал газетни къолуна алыб окъуб башлады: «Хызны Талада жангы эл терк ишленеди. Аны Баш Элни жигит адамлары ишлейдиле. Ала энди къая жухха тагъылыб жашаргъа суймейдиле. Жангы жашауну жангы тёреси, жангы жолу болгъанын ала биледиле. Кече, кюн тыныу жокъду. Иш къайнайды. Алагъа къоншу — дюгерли шуёхла да болушадыла. Шуар деген заводда, хызны талачылагъа дюгерли къарындашла экижюз сажна агъачны кесиб, къангала этиб бергендиле. Жангы эл къураучулары бирин биринден айырыб айтыргъа къыйынды. Анда ишлегенлени барысы да махтаргъа

тийишлидиле. Къурулушха башчылыкъ этген Харун Эртауов, жашла Зейтун Таймазов, Дахир Асланов, Оразай Таулуев эм къалгъанла бизни заманыбызны чынтды жигитлеридиле...»

Бу кезиуде арбаздан адам жаншагъан ауазла эштилдиле. Къубул, тынгысыз болуб, эрине къарады. Инал'а къолунда газетин бир жанына атды. Мычымай эшик ачылды, босагъада Шохай эфендини башы кёрюндю.

— Юйдемисиз... Кече ахшы болсун,— деди ол, босагъадан атлай. — Айыб этмегиз, бир къауум адам болабыз.

— Киригиз, киригиз...— деди Къубул эфендини алына барыб. Бу кезиуде эшикни ары жанындан дагъыда бир ненча адамны къарелдисе эсленди.

— Киригиз...

Эфендини ызындан Хасау, Къаплан, Осман кирдиле. Инал келгенлеге къаш туюб, жаратмай къарады. Аны ол халын барысындан да алгъа Къаплан эследи. «Оллахий, бу адам даражабызны тюшюрюб иймеги эди»,— деб оюмлады ол ичинден. Къонакъла бирер жерге чёкдюле. Келгенлени Шохай эфендиден къалгъанлары шум болуб олтурадыла. Эфенди уа аллахны арагъа салыб, кенгден келтириб, не эсе да бир хапарланы айтады:

— Дуния деген хар бирибизге да хакъды, адам улу суна угъай, жаныуарлагъа, битимлеге да хакъды. Аны себебли, биз дуниягъа келгенибизча, андан кетерлигибизни да унутмазгъа керекбиз. Адамланы бирини къадары бири бла байламлы болады. Бирини насыбы бирини ууучунда къысылгъанлай турады. Да, алайды да, Инал, айыб этме, биз бюгече сени юйюнгю босагъасындан атлагъан эсек, ахшылыкъ бла атлагъан болурбуз. Халкъыбызда жюрюй келген адетге кёре, келечиге ёлюм жокъду деб сюрюне келгенбиз да, айыб этмегиз... Огъурлу ишни башлаучуладан болгъан аман туююдю. Кесинг билгенликден, Инал, халкъ таныгъан Хамбийни

жашы Къыдыр бирледен кем туйюлдю. Сени кызынг Жансурат да элде этеклиледен ахшысыды...

— Иги кызыды,— деб къошду Хасау, эфендини сёзюн бёле. «Гыпынгы тый» дегенча, Шохай анга огъурсуз къарады.

— Да, Инал, алайды да,— деб башлады эфенди кесини акъ сакъалын сылай,— жууукълугъунгу излей келгенбиз,— ы-ы-ы...

— Бир да ангыламайма,— деди Инал сабыр халда,— кесигизге жууукъну кеси арагъызда нек излемейсиз? Къара халкъны ичинде сизге не жууукъ табыллыкъ сунасыз?

— Да, башхамыды? — деди Къаплан, не айтханын кеси да ангыламай.

— Башхады,— деди Инал,— башхады. Сиз бизни бир заманда да адамгъа санамагъансыз. Жууукъ болгъан угъай, сёлеширге да тенгсинмей тургъансыз. Энди уа башха болмаймы къалды? Угъай, сизни не ниет бла жууукълукъ излерге кюрештенигизни мен сеземе. Къызымы унукъгъан халкъны жаууна бериб, къууанч эталлыкъ туйюлме.

— Тоба, тоба! — деди эфенди, чочуб, тынгысыз болуб.— Алай къалай айтаса, аллахны тюз къулу? Бир бирлерин суйген эки жаш адамы насыбларына тюбетейик деб айланнгандан сора, бир тюрюю ниетибиз жокъду.

— Шохай, сен суймеклик деген сёзню магъанасын бизмейсе, ол сени аузунга жарашхан да этмейди.

— Инал,— деди эфенди алыкъа умут юзмегенча, жарыкъ болургъа кюреше,— таулулада жюрюй келген адетлени биз бирледен кем этмек, мал да, ырысхы да барды, аллах айтса...

— Манга сизни малыгъыз да, ырысхыгъыз да, жууукълугъугъуз да керек туйюлдю,— деб кесди Инал.

Келечиле башларына таш бла ургъанча болдула...

Тангны жарыгыъы бла Баш Элден эки атлы чыкъдыла. Ала элни чегет жанында тик тѣшню башына ёрлеб, кѣзден ташайдыла. Ала Хызын Талагыъа атланган Махмуд бла Инал эдиле.

— Кетдиле!..— деб Осман юйге, аркъасындан ауур жюкню атханча, солууун эркин ала кирди. Табчанда жарты къалкъыу эте тургъан Шохай эфенди башын кѣтюрдю. Кече узуну жукъламагыъан Бийберт да, чибжича къызаргъан кѣзлерин ууа, жеринден къобду. Хамбий, бозадан кѣбген къарнын сылай, юйдегилеге къарады.

Иналны къызын келечиле ийиб, адетдеча алабыз деб, хиликгылыкъ болуб къалгъан чанкала, энди къызын къачырыб элтирге бел байлагъандыла. Ол да халкъда жюрюй келген адетледен бириди. Къалай алай болса да дѣрденле хиликгылыкъ болуб къалыргъа суймейдиле.

Махмуд бла Иналны Хызын Талагыъа кетгенлери чанкаланы къууандырды. Энди ала Жансуратны алыб къачаргъа керекдиле. Кече ортасы болгъанда Осман, Хасау, дагыда башха чанка жашла, таша жолланы сайлай, Иналны юйю таба тебретиле. Аякъларыны бурунлары бла атлайдыла. Юйге жууукълашханда, Осман айтды:

— Бирибиз былайда къалайыкъ. Хасау, сен къал. Къалгъанларыгыъыз'а — мени ызымдан.

Урушдача, жерде сюркеле, Осман эм аны нѣгерлери Иналны юйюню арбазына жетиб, хуна къатында тохтадыла. Сакълайдыла, тѣгерекге кѣз жандырыб къарайдыла. Заман терк озады. Осман, тѣзюмю тауусулуб, уручуча жашыртын, терезеге жанлады, къулакъ салыб тынгылайды. Жукъ да эштмеди. Бу кезиуде эшик ачылгъан таууш эштилди. Османны жыйыны сагъайды. Бир кесекден'а къолунда къумгъаны бла Къубул кѣрюндю. Ол узун дууну арты бла, аякъ жол таба озду. Чанкала

заманны оздур турмадыла. Ала терк окъуна юйге кирдиле да, татлы жукълаб тургъан кызыны жууургъаны бла чулгъаб, алыб кетдиле. Къубул, уллу чарыкъларын да шыртлай, къарангыда абына-сюрюне келиб, арсарсыз юйге ташайды. Тёшекде кызын кёрмегенден сора, чартлаб арбазгъа чыкъды.

— Жансурат!.. Жансура-а-а-а-т!.

Къубул не къагы кычырыргъа кюрешсе да, кызы жууаб этмеди. Ол жалан кёлеклей орамны бирси жанына ётдю да, къоншу юйню эшигин къагъа:

— Омар, юйдемисе, къан жаугъанды биягъы бизге!..— деди ол, жилямсыраб. Юйден орта бойлу бёкем киши чыкъды.

— Не болгъанды. Къубул, не?! — деб сорду Омар, жукъусурагъан кёзлерин ууа.

— Жансуратны алыб кетгендиле...

— Ким?

— Хамбийлары болурла ансы, ким боллукъ эди?!

— Мен бусагъат,— деб Омар юйге ташайыб кетди да, ол сагъатчыкъдан окъуна жарты-къурту кийиниб чыкъды. Арбазда чалманнга сюелиб тургъан сенекни къолуна алды да, къаны къайнай, къарангы кечени къойнуна кёмюлюб, кёзден таша болду. Ол, жолда бара, бир къауум тенглерин да тургъузуб, биргесине нёгер этди. Ала Хамбийни юйюне сегиз адам болуб жетдиле.

Арсарсыз барыб эшикни тартдыла, алай аны ичинден кылыч салыныб эди. Омар терезени къакъды. Терезеге жабылгъан жабыуну кыйырын аз кётюрюб, ичинден биреулен къарады:

— Кимсе сен?

— Эшикни ачыгъыз! — деб кычырды Омар.

— Кимсе, дейме?

— Бусагъат эшикни ачыгъыз! Ачмасагъыз ууатыб кирликбиз.

— Тас бол былайдан! — деб терезеден къарагъан жабыуну кыйырын бошлады.

— Уругъуз эшикни! — деди Омар нёгерлерине. Балта желкеси юч-тёрт кере жетгенлей, чинар агъачдан ишленген уллу эшик ортасындан эки жарылыб ачылды. Босагъада кьолларында да кьамалары жылтырай, Осман бла Хасау кёрюндюле. Омар сенекни алгъа тутуб:

— Ариулукъ бла айтама, къыз бла сёлеширге кьоюгъуз, — деди.

— Къыз кеси къачыб келгенди, аны бла сизни ишигиз болмасын!.. Эшикни ууатханыгъыз ючюн'а, гяуур мыжыкъла, башыгъызны ууатырбыз, — деб жаныды Осман.

— Ахыр кере айтама, къыз бла сёлеширге кьоюгъуз! Эшикни ары жанындан Хамбийни башы кёрюндю. Ол Хасауну бла Османни кьулакъларына не эсе да бир затла шыбырдады, андан сора эки чанка артха турдула.

— Биригиз киригиз да сёлешигиз, — деди Хамбий, кесин кьойдан жууаш сундура. — Бизни бир терслигиз биз жокъду. Къыз кеси суюб келгенди.

Омар сенегин да кьолунда тутханлай, юйге ташайды, нёгерлери эшик алтында сакълаб кьалдыла. Омарны ич отоугъа Осман бла Хасау алыб кирдиле. Узун чилле жабыуну эки жанында эки тиширыу суюле эди.

— Жансурат, — деди Омар, жабыу таба жанлаб. — Жансурат...

Бу кезиуде къыз жабыу тюбюнден чыкъды да, сабийча жүрексиниб жилий, мыллыгын Омарны юсюне атды.

— Жансурат, — деди тиширыуладан бири, — кесинги ыразылыгъынг бла келгенинг айтыб ангылатчы... Къоншуларынг аны билирге келгендиле. Ол адетди. Айт, юялма... Айт...

— Алаймыды? — деб сорду Омар, къызны эки кьолу бла юсюнден арлакъ айырыб. — Кесингми келгенсе?

— Угъай, — деди ол кёз жашлары бла ёшюнюн жи-

бите.— Жукълаб тургъанымлай, тунчукъдуругъа да аздан кѳююб, алай алыб келгендиле...

— Айыб туйюлмюдю санга, аллай ётюрюклени жаншаргъа? — деди Осман Жансуратха, бет къаны да тюрлениб.— Къыдырны суйгенинг ётюрюкмюдю?

— Мен кишини да суймейме,— деди Жансурат, кёз жилимукъларын сыйпай,— Омар, мени юйге элт.

Омар къызыны кѳолундан тутуб, эшикге тебреди. Хасау бла Осман, къамаларын чыгъарыб, аны аллына сюелдиле.

— Кетигиз жолумдан! Ишни арты осалгъа къалыр-гъа боллукъду,— деди Омар, сабыр халда.

— Ол шёндю абчыб, не жаншагъанын да билмейди! Эртденликде келиб сорурсуз! — деб ёкюрдю Осман.

— Угъай, Осман, сени акъылынг бла жюрюр кюнно энди аллах бермесин. Жашла, бери!..— деб кычырды Омар. Кѳолларында да балталары бла, Омарны нёгерлери шууулдаб юйге кирдиле.

— Къамаларыгъызыны кынларына салыгъыз,— деди Омар чанкалагъа, биягъыча сабыр халда. Сора Жансуратны да кѳолундан тутуб, ачыкъ эшикге тебреди. Осман мыллыгын Омарны юсюне атды. Алай кимни эсе да къарыулу жумдуругъу аны юй тюбюне тёнгеретди.

8

Хызыны Таланы тёгерегин чинар терекле кѳуршалабдыла. Аны онг жанында жолун тыйгъан ташлагъа бла терек тамырлагъа чамланганча, Хызыны суу шорхулдаб саркъады. Баш Элден келгенле, аны жагъасында сыйдам, таб жерчикни сайлаб, алайда тохташхандыла. Ала былайда терк окъуна кѳошла ишлеб, жангы жашау турмушха кеслерин жарашдыргъандыла.

Танг жангыдан белги бериб келеди. Кёкде бир къауум жулдузла эсленедиле. Бу кезиу шош болуучуду.

Алай табигъатны ол төреси бузулгъанча, энди эртден сайын Хызны Тала танг аласында юянады. Балта ургъан, быхчы кесген, терек аугъан тауушла танг аласы шошлукъну бузадыла.

Эртауов Харун аудургъан терегине къолунда балтасын урду да, жанжаулугъу бла тер басхан бетин сыйпады. Агъачны ичинде уллу иш барады. Чыкъыр-мыкъыр эте, бийик терекле бирини ызындан бири ауадыла. Не аз да тыныу жокъду. Онушар адамдан төрт бригада къуралгъанды. Аладан бирлери агъачда тереклени аудурады, экинчиси хазыр агъачны эл боллукъ жерге ташыйды, ючюнчю бригада юйлени мурдорун салыргъа таш ташыйды, төртюнчю бригада уа келтирилген агъачны жонуб жарашдырады.

Дахир бла Зейтун «хож-хож»... деб ёгюзлени шугурт чыбыкъла бла къамичилей, агъачдан эки томуроуну сюретиб, терлеб чыкъдыла.

— Ёгюзле бир кесек солусунла,— деди Дахир, ёпке солуу этиб, ауузларындан шытылары созулгъан хайуанлагъа жазыкъсыныб къарай.— Кесибиз да эс табайыкъ.

— Угъай демейме...— Зейтун томуроугъа чёкдю да, башында акъ къалпагъын къолуна алды, ол, тер суудан жибиб, ауур болгъанды. Дахир да арыгъанын сездире, аны къатына олтуруб, къалпагъын тешди. Эки жашны да жүлюннген башларын кюнню тыякълары мияла табакъланыча жылтыратадыла. Терек чапракъланы шыбырдата, суху желчик урду, ол жашлагъа хычыуун кёрюндю.

— Зейтун, билим алалмай, заманыбыз озуб барады,— деди Дахир, къолунда гитче чыбыкъ сыныкъчыкъ бла жерни чучхуй. — Бир да болмаса къол сала билгийик.

— Да ишибиз таб къуралса, Харун бизни кечеден кечеге окъута туругъа айтханды да.

— Айтха-а-анды...— деб кючсюндю Дахир.

Жашла жерлеринден кьобдула, ёгюзле ыразы бол-
магъанча, башларын буруб алагъа мудах къарадыла.

— Хож! Хож!..

Ёгюзле, къаты сыгына, боюнсалары бла чомачала-
ры чыкъырдай, алгъа тебретиле.

9

Эртденликден окъуна кёкню булутла жабыб, кюнню
бузулур къайгысы барды. Чегет жанындан'а сууукъ
тёбенги уруб башлагъанды.

— Харун, къалайды, жауун жауарлыкъмыды? — деб
сорду Инал.

— Ушайды,— деди Харун экили бола,— мында биз
алыкъа кюнню халына тюзелалмагъанбыз. Бир бирледе,
шёндюча болуб, аязыб да кетеди, бир бирледе уа жау-
гъан да этиучюдю.

— Жауарыкъ эсе, адамланы агъачха жиберирге ке-
рек туююлду.

— Не-е-ек?

— Къалай нек? Жауунда жибиселе аурурла сора...

— Да биз жауун жаугъанлыкъгъа ишни бир заманда
да тохтатмагъанбыз.

— Терс этесиз,— деди Инал,— терс этесиз. Бек
алгъа адамны юсюнден сагъыш этерге керекди. Ишлеб,
терлеген адам жаууннга жибий кетсе, ёпке ауруулу бо-
лургъа боллукъду. Ол бек осал ишди. Сакъ болмай жа-
рамаз.

Адамла балталарын, быхчыларын да кьолларына
алыб, ёгюзлени да алларына сюрюб, агъачха тебренген
кезиулеринде, жауун тамычылаб башлады.

— Артха къайтыгъыз,— деди Инал жашлагъа,—
жауун тохтаса барырсыз.

— Да къачан тохтарыкъды да?

— Жауун бизни хазна чырмамаучуду...

— Бир кесек жибигенликге не боллукъду? — деб агъачха тебregenле Иналгъа къарашдыла. Таймазов аланы жиберирге унамады. Бир кесекден'а, кёк жашнаб, буз уруб тебреди. Мындан алда бир жауун кюн агъачдан жибиб къайтханладан ючюсю санлары кызыб, онгсуз болуб ауругъан эдиле. Харун аны юсюнден Иналгъа жукъ айтмады, тырман этер деб къоркъду. Болса да: «Кесибиз ючюн ишлейбиз», — деген акъыл аны жүрегине къалай эсе да женгиллик бере эди. Ол тышында къаты уруб жаугъан бузгъа къошну эшигине жууукъ туруб къарайды. «Хау... дунияда адамдан багъалы жокъду. Аны аяй билирге керекди», — дейди ичинден. Инал'а аны ол акъылын сезгенча:

— Алайды, Харун, алгъын байланы, бийлени кезилеринде малдан да ыспассыз болуб тургъан эсек, энди алай туююлду. Биз Ленинни байрагъыны тубюнде уллу насыбха жетгенбиз. Халкъ аны билирге керекди.

Жауун тохтагъанлай, кюн да аязды. Адамла къошдан чыкъдыла. Кёб болмай кёкден тюшген буз тугулла терк эриб кетдиле. Гигче ырхы суучукъла, кеслерине жол ызлай, тешледен эншге саркъадыла.

— Жауун бир кесек жибитгенди деб, къошха кириб турсакъ айыб болур, — деди Къасай, балтаны къолуна ала.

— Алай эсе, бюгюн башха ишлени къоюб, барыбыз да кесилген тереклени ташыйыкъ, — деди Харун. — Жауундан сора къыртиш учхалауукъ болады. Ёгюзле суйреяллыкъдыла.

Адамла, ёгюзлени да алларына сюрюб, агъачха атландыла. Инал да аланы биргесине кетди.

Къошда шапаладан сора жан къалмады. Махай отун жарыб бошаб, суу алыб келирге чыкъгъанлай, тубюнден жибиб келген атлыны кёрдю.

— О, да бу уа бизни писирди да,— деди Махай, аны кенгден окъунча таныб. Писарь аны къатына келиб атдан тышдю. Ала кѣб жылланы кѣрюшмегенча къучакъ-лашдыла.

— Элде не хапар? — деди Махай, мыйыкъларын сылай.

— Хапар барды,— деди писарь, къошла таба къараб,— председатель мындамыды?

— Угъай. Аны Нальчикге чакъыргъандыла да — ары кетгенди.

— Терк къайтырыкъ болурму?

— Ким билсин. Тюнене кетгенди. Не эсе да бир жыйылыугъа чакъыргъан болурла дейме.

— Тейри, табсыз болду.

— Не зат... Ашыгъышлы ишми барды?

— Да ашыгъышлы дерча да туююлдю. Алай, айтыр затла уа бар эдиле.

— Не зат болгъанды?

— Чанкала Иналны кызын алыб къачхандыла... Къыдыргъа.

— Хо бир да!? — деб сейирсинди Махай.

— Алай, Омар, сау къаллыкъ, нѣгерле да жыйыб барыб, сыйырыб кетгенди.

— Оллахий, аперим Омаргъа,— деб Махай тамагын кериб кюлдю.— Игисагъан шѣндю ол Хамбийни бетине бир къарар эди.

— Аны бетине уа къараяллыкъ туююлсе,— деди писарь.

— Нек, ала?

— Думп болгъанды.

— Ол дегенинг?!

— Юйюрюн да алыб, кече бла элден кетгенди. Къайры кетгенин ким билсин. Къатын хапар туююл эсе, Тюркге кетгенди дейле.

— Бармагъа къой, жаханым андан толсун,— деди

Махай, челеклерин кьолуна ала.— Сен кьошха бар, мен бусагъат суу алыб къайтайым...

Писарны хапарын эштгенде, Иналны жюреги бек кыйналды. Ол экинчи кюн элге кетди.

10

Керимов Нальчикде облысполкомну кенгешине барыб, андан Хызны Талагъа беш кюнден сора къайтды. Ол жангы элге адам жатар заманга жетген эди. «Не хапар келтирген болур?» — деб, хар ким тынгысыз болду. Узакъ жолдан арыгъан санлары бир кесек тынчайгъандан сора, председатель.

— Барыгъыз да мындамысыз? — деб сорду. Ол бу заманда талай кёзню, не айтаса, дегенча кесине къараб тургъанларын эследи.

— Областда бизни ишибизге уллу багъа береди. Бизге кёб кьошун бла кирпич берирге оноу этгендиде.

Аны эштгенде, олтургъанланы бетлери кюнча жарыды.

— Андан сора,— деди ол,— Шуарда заводну инженери — Андрейни айтыуу бла, обком огъары сыртда къанга жаргъан завод ишлетирге деб да тохташдыргъанды. Андрей келгенлей, аны кюрулушу да башланырыкъды. Ол анда керекли документлени жарашдыра къалгъанды.

Махмуд эллилерине мындан арысында кюрулушну къалай бардырыгъа керек болгъанындан, кышха хазырланыудан бир къауум зат айтды.

— Дагъыда бир жангылыкъ,— деди ол,— быйыл Нальчикде окъуу городок ачхандыла. Ленинчи окъуу городок деб кесине да алай айтадыла. Бизни элден ары окъургъа, бек аздан къалгъанда юч адам жиберирге керекди. Адамла хар элден да барлыкъдыла. Ишибиз

кѣбдю, адамла шѣндю жюрек къанча керекдиле. Алай, областны оноун толтурмай къояргъа жарамаз. Ючеленни бу кюнледе окъуна шахаргъа иерге керекбиз. Аладан бири Харун болсун...

Адамла Эртаувха къарашдыла. Харун олтургъан жеринден къобду. Аны бет сыфатында къууанчны белгиси, жарыкъ кече таза кѣлде толу айны сыфатыча эслене эди. Харун не эсе да бир затла айтыргъа умут этиб сюелди, алай тамагъына ырхы сууча келиб тохтагъан кѣб сѣзлени къайсысындан башларгъа билмегенча, амалсыз болду.

— Жашасын Совет (власть!..— деди ол ахырында, айланмай, сабийча къууаныб.

— Харун бла бирге дагъыда кимни жиберейик? — деб сорду Махмуд.

— Дахир бла Зейтунну...— деди биреулен.

— Къалай къарайсыз? — деди председатель эллилерине.

— Бек тийишлиди,— деди Махай.— Мени акъылыма кѣре, ала да окъурлукъ жашладыла...

Бу кезиуде бауда маллагъа къараргъа чыкъгъан жашладан бири:

— Ой, ёрте-е-н!.. Ёрте-е-ен!.. — деб, хахай этиб, кычырды. Къошдагъыла абчыдыла.

— Жангы юйлерибиз жана туралла-а-а!..

Адамла чабышыб чыкъдыла. Бирле, челекле алыб, суу бойнуна сызылдыла, бир къауумла уа, къолларына тюшген затны тутуб, жана тургъан юлеге чабдыла. Ёртенни кызыл жаннганы бийикге кѣтюрюлюб, тегерекни жарытады. Адамла, суу къуюб, топракъ атыб, кѣб кюрешиб, ёртенни хорладыла. Бир къауумла бетлерин, къолларын да кюйдюргендиле. Ёртенни ёчюрюб бошагъанлай, председатель айтды:

— Женгил окъуна юч атха иер салыгъыз. Мени бла бирге Назир бла Мутай атлансынла. Мында къалгъан-

ла төгерекге-башха кёз жетдиригиз. Бу иш чанкаланы иши болмай амалы жокъду.

Халкъ къайгылыды. Хар адамны жүрегинде ачыу къайнайды. Къоллары, бетлери күйгенлени, къошха элтиб, билгенлерича дарман салыб байлайдыла.

— Тамбла ишигизни тохтатмагъыз,— деди Махмуд, къашха ажирге мине.— Биригиз бир жары кетмегиз. Жер туюне туюсе да, биз от салгъанны табмай къоймазбыз...

11

Председатель Баш Элге бек къысха жолну сайлады. Къарангыда атла ташлагъа сюрюне, кючден бла бутдан барадыла. Жол кыйынды, къаппа-къарангы кече жукъ кёргюзтмейди. Атла терлеб, акъ кёмюк этедиле. Назирни минген аты жыгъылыб, аягъын аурутханды, ол ахсайды.

— Былайдан бир къутулсакъ, тала башына чыгъарлыкъ эдик. Андан ары уа иш кыйыын туююл эди,— деди Махмуд нёгерлерине.— Биз, къалай да этиб, элге терк жетерге керекбиз.

Кече ортасына жууукъ заманда ай чыкъды. Анга Махмуд ыразы болмады. Атлыла Тала башы деген жерге жетдиле. Атла ырмах болгъандыла, алай аланы солутургъа заман къайда! Керимовну акъылына кёб тюрлю зат келеди. «Ким этген болур бу аманлыкъны?» — деб сорады кеси кесине. Алай ол соруугъа шёндю жууаб табхан кыйыын эди. Областан къууанчдан толуб къайтхан жүреги, энди ачыу кёбдюрюб, кёкюрегине сыйырмагъанча кёрюнеди. Ала элге жууукълашханда, кёкню булутла жабдыла. Танг атаргъа жууукълашханда, жолоучула элни кыйырына жетиб, атларындан туюседиле.

— Энди,— деди Махмуд нёгерлерине акъыртын,— былайдан ары жияулай, жашыртын барыргъа керекди.

Мутай бла Назир атланы айылларын бир кесек бошладыла да, аланы жүгенлеринден чырпылагъа такъдыла. Сора ючюсю да таша жерле бла элге кирдиле.

— Сен Қъапланланы юй таба бар, — деди председатель Назирге. — Сен'а, Мутай, Хасаулары таба атлан. Кенгирекден бугъуб къарагъыз. Тышындан келген адам болса кёрюсюз... Мен'а Тыпырланы Османни юйюне жуукълашайым. Хатачы бу элден эсе, алыкъа юйюне жетген болмаз дерлигим келеди.

Ючюсю да юч жанына кетдиле. Барлыкъ жерлерине барысындан да Назир алгъа жетди. Қъапанни огъурсуз чти, аны кенгден окъуна эслеб, къаты юрюб, юсюне чабды. Жаш чалманнга къысылды. Ит тюз аллына келиб бир ауукъгъа дери юрдю да, Назир жеринден тебмегенден сора, ол, къой бош къыйнала болурма дегенча, тюклю къыланч къуйругъун силкиндире, гырылдайгырылдай ызына кетди. Бу кезиуде булутладан чыкъгъан ай жерни бетин жарытды. Назир, чалмандан аркъасын айырыб, алгъа тебрегенлей, аны элге тигелеген тёшню башында бир къарелдиге кёзю илинди. Ай булутлагъа ташайыб башлагъанда, къарелди къымылдады. «Итми болур... огъесе эшекмиди?» — деди жаш, андан эки кёзюн алмай. Биягъы ай булутладан чыкъды. Қъарелди жеринден тебмей къалды. «Ыхы,— деди Назир, жүрегин шеклик бийлеб,— жаныуар алай этерлик туйюлдю». Жаш келген ызы бла эншге ийилиб артха къайтды да, жолну бирси жанына ётуб, ташла арасына бауурланды. Бу кезиуде къарелди да эншге тигеледи. Назир бла аны ортасы энди экижюз метрден узакъ туйюлдю. Қъарелди бир кесекден Назир таба тебреди. Жаш, бичагъын къолуна къаты къысыб, хазыр болду.

Қъарелдини адам болгъанын энди ол ачыкъ эследи. Белписиз адам, эншге ийилиб келе келди да, Назирден

беш метр арлакьда, ташла арасына букьду. Жаш, башын аз кётюрюб, жашыртын кьарады. Белгисиз адам да ташны экинчи жаны бла эл таба сакь кьарай эди. Назир букьган жеринден окьча атылыб чыкьды да, кёзню жумуб ачхынчы, аны кьатына жетди.

— Кимсе? Не...

Белгисиз адам, Назир сёзюн айтыб бошагьынчы, киштикча секириб, аны кьарын тюбюне табанын жетдирди. Жаш артха тентиреб, кьарнындан тутду.

— Сенмисе, Осман? — деди Назир, кёзлерине кьан чабыб. Осман жерден уллу ташны алды да, жашха чабды. Назир башын бир жанына тутду, ауур таш аны юсю бла ётюрюб, арлакьда тюшдю. Осман кьамасын кьынындан чыгьаргьынчы, Назир аны башындан тутуб, кётюрюб жерге урду, тобугьу бла богьурдагьындан басды.

— Харам, кесинг салган отда кесинг кюерлигинги билемисе?..

Осман кючюн салыб, жашны тюбюнден ычхынды. Экиси да бир бири жагьаларындан тутуб тохтадыла. Назир ташха абыныб, Османни тюбюне тюшдю. Ол аны эки кьолу бла бойнундан бууду.

— Ёлчю, ит ёлгенлей!..— деб кьыжырыкьлады Осман.

Бу кезиуде кимни эсе да кьарыулу кьолу Османни эки кёзюн от чакьдырды. Ол Назирни юсюнден бир жанына топлукь ташча тёнгерев тюшдю.

— Артыгьыракь да бек санга шекли болган эдим да, жангылмаган кёреем,— деди Керимов, Османни кьарнындан аягьы бла баса.— Ит итлигин этмей кьоймайды, деб бурунгулула бош айтмагьандыла...

— Битеу... бар малымы да алыгьыз... жанымы сау кьоюгьуз. Хар затым да сизниди...— деб жан адыргы этди Осман.

Танг жарыды. Махмуд бла Назир Османни эки кьолун артына байладыла. Адамла орамлада кёрюне

башлагъан кезиуде, ала экиси да, Османны алларына сюрюб, элни ара орамыны тубюнден башына тебретиле. Аны биринчи кѣрген Аминат, бир юйден экинчи юйге окъча атыла, халкъны тышына жайды.

— Ма, бу бюгече Хызны Талада жангы ишлене тургъан юйлеге от салгъанды! — деб кычырды Назир тегерекге. Халкъ Османнга жиргениб къарайды, бир къауумла жанлай келиб бетине тукюредиле. Османны эл Советни къатында юйге бекледиле.

Председатель аны экинчи кюн Нальчикге ашырыргъа оноу этди.

Алай экинчи кюнню эртденлигинде анга табсыз халпар жетдирдиле.

— Осман кече къалай эсе да къутулуб кетгенди, — деди писарь, ёню къалтырай. — Қылауур «Жукълаб къалгъанем», — дейди.

Областан милиция да келиб, Османны изледиле. Алай жер тубюне батыб кетгенча, ол табылмады.

12

1927-чи жылны жаз башы кюнлеринден биринде Керимов Баш Элни жамауатын сходха жыйды.

— Хызны Тала эл кебине келгенди, — деди ол халкъгъа. — Кѣбюгюз барыб кѣргенсиз. Ахшы юйле ишленгендиле. Юйлени энтда да ишлейбиз. Не да болсун, бу жай кечерге керекбиз. Жартыбыз анда, жартыбыз мында къалыб, ауара болуб айланнганыбыз боллукъду. Кѣюу деген тынч туююдю. Хазырланыргъа керекди. Улоу азды. Аны сагъышын да этерге керекди.

Адамла, сходда кѣюуню оноун этиб, юйлерине чачылышдыла.

Экинчи кюн окъуна элде эски, бузулгъан арбаланы гюрбежини аллына ташыб тебретиле. «Эски арбаларыгъызны беригиз...» — деб адамла чанкалагъа да бар-

дыла. Алай ала бири да унамадыла. Арбаланы аз боллугъун сезиб, Керимов эски арбаланы жангыртхандан сора да, жангы арбала ишлерге буюрду.

Арбала хазырлау ишни эл Совет Омарны бойнуна салгъанды. Иналны кызын артыкълыкъ этдирмей, чанкаладан сыйыргъан Омарны дебери элде терк кетюрюлгенди. Анга Махмуд да, ол иши ючюн, Совет властны атындан ыспас этгенди. Ма ол Омар энди элни кечюрюрге улоуну хазырлатады. Къабыргъаларын кыурум басхан гитче таш гюрбежиде иш кыайнайды. Аны ичинден салта таууш кюндюз угъай, кече да эштиледди. Эчги териден этилген эски кёрюк, солууу иги жетмегенча кёмюр мыдыхха кыарыусуз юфгюреди. Элни айтхылыкъ темирчиси — Мырза, терлегенлери да барыб, кюрешеди.

— Мырза, сени бу гюрбежинги да Хызны Талагъа элтмей жарарыкъ туююлдю. Биз билмей тургъанбыз ансы, бу орус заводладан кем туююлдю,— деб адамла анга чам этедиле.

— Да, тейри, бош хиликгя этерге кюрешесиз ансы, бу шендю бизге не уллу заводдан да багъалыды,— деб Мырза да кесин сёзге хорлатмайды.

Бир эртденликде, Омар гюрбежиге ашыгъыб бара тургъанлай, Шохай эфенди аны аллына чыкъды.

— Ала, мени санга бир сорлугъум бар эди,— деди ол аны тохтатыб.

— Сор, сор...

— Дин халкыгъа не хата этгенди, сен аны айтчы манга? — деди Шохай, Омарны тамакъ тюбюне жууукъ кыысылыб.

— Ы-ы... да дин не... не хата этгенди... Мен сени соруунгу да ангыламайма,— деб Омар, эфендини соруууна не деб жууаб кыайтарыгъа билмей, абчыб квалды.

— Ангыламайса... — деди Шохай, кыаты ачыу этген адамча, ауур кючсюнюб. — Динигизни тас этмегиз, аны нунтсагъыз аллах чамланыр. Мен, ахшы эсем, аман эсем

да, аллыгъызда жангыз эфендигизме. Сизни атыгъыздан аллахха келечилик жүрютген жангыз менме. Сиз'а мени мында кююб кетерге умут этесиз. Айыб туюлюмюдю? Жамауат не айтыр? Баш элчиле эфендилерин тау башында кююб кетгендиле деб, атыгъыз бедишликге чыгъар...

— Шохай,— деди Омар аны сёзюн бёле,— биз кечмегиз деб кишиге да айтмайбыз. Жамауат бла бирге кечебиз десегиз, киши да сизни аллыгъызны тыярык туюлюдю. Энди бир айдан кёб турмай кечерикбиз, хазырлан, Шохай.

Омар ишине кетди. Шохай'а орамны экинчи жанында кесини кичи къарындашы Жарахматны ююуне ётдю. Жарахмат да диннге берилген адамды. Шохай ауруб зат квалса, аны орнуна элде эфендиликни ол бардырычуду.

Арбазда юйчюк этиб, гинжи ойнай тургъан гитче кызчык, Шохайны кёргенлей, ойнагъанын да кююб, юйге чабды.

— Уй, антсыз...— деди Шохай, аны ызындан юйге кире. Кызчык анасыны этек тюбуне кысылды.

— Къоркъма, Асият, къоркъма, бюгюн санга къурандан дерс берирге келмегенме,— деди ол тапчаннга олтура.— Жарахмат'а къайдады?

— Кёб болмай, бусагъатчыкъда, кюншулагъа бир кирейим деб чыгъыб кетген эди.

— Асият, барчы, атангы чакъырыб кел,— деб Ажа кызчыгъын эшикге ашырды. «Мени жашым сау болса эди, шёндюге дери ол кваллай киши болур эди...» — деб сагъышланады эфенди, жумушха кетген Асиятны ызындан къараб. Шохайгъа жаш ол Макгадан къайтхан кюн туугъан эди. Алай, жаш не эсе да къарыусуз сюекли болуб тууады. Тохтамай ауруйду. Шохай анга кёб тюрлю дууала жазады. Дууа суула ичиреди. Алай бир зат да болушмайды. Жашы ёлгенден сора, кёб турмай

эфендини юй бийчеси да ёлген эди. Андан бери Шохай кеси жангызлай жашайды. Къарындашы Жарахмат бирге турайыкъ дегенде да унамай къойгъанды. Ол къуран окъуб, дууала жазыб, халкъдан жыйгъан ырыс-хысын киши бла да ортагъа салыргъа суймейди.

Жарахмат келди.

— Олтур, оноу этерге керекбиз,— деди Шохай анга.

— Не оноу? — деб, Жарахмат, эки кёзюн тамата къарындашындан айырмай, шинтикге чёкдю.

— Биз бу жаланбыдырла эл да ишлеялмазла, кёчалгъан да этмезле деб тураек. Алай жангылгъанбыз. Ала эл да ишлегендиле, энди кёчген да этерикдиле. Анга бир тюрлю шеклик жокъду.

— Да кёчсюнле,— деди Жарахмат.

— Биз'а биз? — деб Шохай кичи къарындашына со-руулу къарады.

— Биз'а... биз'а жашагъаныбызча жашарбыз да ту-рурбуз.

— Сагъыш этмей сёлешесе, Жарахмат. Халкъ мын-дан кёчюб кетсе, дууаланы кимге жазарыкъса. Къуран-ны ташлагъамы окъурукъса. Деуюрню эски гыйыла-гъамы этериксе. Къабар затыбыз болмай къаллыкъбыз. Ангылаймыса, эшигибиз жабыла турады. Жамауат бла бирге кёчерге керекбиз. Мында беш-алты чанка юйор къалады деб, халкъдан айырылмайыкъ. Аланы балталары ташха тийгенди.

— Да биз жангы элге баргъанлыкъгъа къайда тур-лукъбуз да? Биз анда юй ишлемегенбиз.

— Ол иш туююлдю,— деди Шохай олтургъан жерин-ден къоба.— Кёчюб баргъанланы бири да тышында къаллыкъ туююлдю. Сен андан эсе, ол эски арбаны гюрбежиге элт да Омаргъа ётдюр. Жангы арбанг'а ке-синге къалсын. Анга сыйынырлыкъ болурсуз да.

— Сен'а?.. Сен да алаймы этериксе? — деб сорду Жарахмат, тамата къарындашыны аллына сюелиб.

Керимов кече узуну хазна жукъламады. Танг белги бериб башлады, отоуну ичи аз-аз жарыб тебреди. Махмуд ахыр кере юйню мутхуз къабыргъаларына, аны сюртюлгенлери тюше башлагъан башына къарады.

— Къой, энди жатхандан хайыр жокъду, — деб тешекден къобуб, терк кийинди да, тышына чыкъды. Сау эл анга кече узуну тынчаймагъанча кёрюндю. Жамауат къалмай аягъы юсюндеди. «Барындан да алгъа мен тургъа керек эдим да, барысындан да артха менми къалгъанма?» — деди Махмуд, бет-къол жууа.

— Э киши, сабийлени уятайммы? — деб сорду юй бийчеси.

— Уят. Мен айланыб, халкъгъа къараб келгинчи, хапчукланы къыса туругъуз.

Махмуд хар юйге киреди. «Ашыкъмай, хар затыгъызы тынгылы къысыгъыз», — дейди ол. — «Охо къысыб'а не затыбызы къысарлыкъбыз? Эки эски тешегибиз барды да, арбадан секириб тюшерлеми дейсе?..» — деб жууаблайдыла бир къауумла. Хар юйню аллына бирер арба келтирилгенди. Малла мёнгюрдейдиле, итле юредиле... Элни ичин жабу-хахай алгъанды. Алгъындан оноулашханларыча, сюрюучюле малланы Хызны Талагъа таула бла аудурлукъдула. Жамауат'а тубле бла кёчерикди.

Кюн къуш къанаты болгъан кезиуде, хапчукладан жюкленген ат эм ёгюз арбала элни тёбен жанында аулакгъа жыйылдыла. Элни битеу жамауаты былайдады. Халкъ иесиз элге мудах къарайды. Бир къауумла кёз суу этедиле. Дагъыда, не десенг да, туууб ёсген элден айырылгъан къыйынды. Эшиксиз, терезесиз къалгъан гытыла алыкъа не зат болгъанын толу ангыламай «ауузларын» ачыб, сейир этиб тургъанча кёрюнедиле. Бир къауум къарт къатынла жерден топракъ алыб, жаулукъ

къанатларына кысадыла. «Элибизни топрагъы»,— деб ахтынадыла. Жаланбут сабийле, башха кыайгъылары болмай, арбалагъа мине, тюше, бир бирлерин кыуа безирейдиле.

Бир заманда Керимов, Хызны Талагъа бек алгъа баргъанланы ашыргъанда этгенича, арбаладан бирине минди.

— Жамауат! — деди ол барысы да эштирча кычырыб селеше.— Бююнню кюн бизни жашауубузда ёмюрледе эсде кыалырча аллай бир кюндю. Юйренген отчагъадан, сабийлигибиз озгъан тыпыр ташладан айырылгъан кёбюбюзге кыйын кёрюне болур. Алай, артда биз кесибизни кёчгенибизге кыуанырбыз. Алайды, багъалы эллилерим... Огъурлу кюнде огъурлу жолгъа!.. Омар, сен бек алгъа тебре, кыалгъанла аны ызындан. Мырза, сен'а гюрбежи кереклеринг бла керуанны бек артында барырса...

Уллу керуан жеринден кюзгъалды. Къарт кыатынла ахыр кере эски элге кыараб жилидыла. Бир кыауум кишиле да кёз жилимукъларын жашыртын сыйпадыла. Узайыб баргъан керуанны ызындан элде чорбатла башындан бир кыауум адам кыарайды. Ала байланы бла бийлени кыалгъан-кыулгъанлары эдиле. Сыртдан аууб бара, Керимов ызына бурулмай тёзалмады. «Сау кыал,— деди ол ичинден,— сау кыал жашлыгъым, сау кыалыгъыз кыуанчлы, жарсыулу кюнге!..» Аны кёлю толуб, туб сакъалы кыалтырады. Керимов, кесини ол халын тегерегиндегилеге сездирмез ююн, терк окыуна жарыкбет алды. Сора алгъаракъда баргъан Омаргъа кычырыб айтды.

— Эй, партизан жырыбызны башлачы! Бир да къоркъма, эжиуюн бардырыбыз.

Омар тохтады. Председатель аны кыатына жетди.

— Не тынгылайса? Башла. Биз, тюзюн айтсакъ, алы-

къа партизанлабыз... Совет властны мамырлы ишини партизанларыбыз...

Омар, ёнюн кётюрюб, сыбызгыны тауушуча, ариу ауаз бла жырлаб тебреди:

Большевикле келелле, ой, орайда,
Ёзенледе цеп болуб, ой, орайда...

Жыр тауланы таууш этдирди, ол адамланы жүрек-лерине къарыу бериб, кёллерин кётюреди.

...Кадетлени хорларбыз, ой, орайда,
Биз аладан кёб болуб, ой, орайда.

Эжиге къартла, сабийле да къошулдула. Жыр узакъгъа эштиледи, къаяланы зангырдатады:

...Къызыл байракъ къызартханд, ой, орайда,
Минги Тауну бузларын, ой, орайда.
Къара тенгиз жутханды, ой, орайда —
Кадетлени ызларын, ой, орайда...

Жыр, кёчгюнчюлени керюаны узая баргъаны сайын, Баш Элге акъырындан акъырын эштите эди.

14

Хызны Таладагъыла Баш Элдегилени сакълайдыла. Орамланы ариу этгендиле, ишлениб бошалгъан юйлени тышларын тытыр бла сюртгендиле. Эл Советни жангы юйюню башына къызыл байракъ чанчандыла. Хар ким асыраулу быстырларын кийгенди. Эркишилени беллеринде кюмюш къамала жылтырайдыла. Къызла да окъа тюймелерин салгъандыла, къанатларын эншге жибериб, чилле жаулукъла къысхандыла. Туугъанлы кир кёлеги аркъасындан кетмеген къобузчу Мажирни да, хар ким бирер зат бериб, омакъ кийиндиргендиле. Ол айланмай тиширыуча къаушаллады, къызланы аллы бла сымарланыб ары-бери озады.

— Ала, хариб, кийинсе уа, бу да ариу жаш кёреем,— деб кызыла бир бирге кез кысадыла.

— Мажир,— деди Инал кьобузчуну кьатына чакьырыб,— сени ишинг бюгюн мардасыз кёб болгъанын билемисе?

— Билмей'а...

— Битеу хунеринги салыб, кьобузунгу алай согьаргъа керексе...

— Атамы жаны ючюн, от чакьдырырма, от...

Узакьдан жырлагъан таууш эштилди. Хызны талачыла сагъайдыла. «Келедиле, келедиле...» — деб харкимни жюреги тынгысыз уруб башлады. Халкь жолгъа кьарайды.

Агъач ичинден эки атлы чыкьды. «Была уа кимдиле?» деб, халкь алагъа кьарады.

— Тохта, тохта,— дей Инал алгъа чыкьды.— Келгенлени бири, ма ол кьашха атдагъы, Магомеланы Хамитди.

— О, сора Магомедов кеси окьунамы келеди?

— Оллахий, ол эсе, область бизни жангы элибизге уллу магъана береди.

— Ол болмай, башхасы эсе да билмейсиз алыкьа...— деб, ким андан, ким мындан бирер зат айтыб, дауур уллудан уллу бола башлагъан кезиуде, эки атлы да жетиб, атларындан тюшдюле. Аланы бири кертиси бла да областны уллу кьуллаукьчусу Магомедов, экинчиси уа газетни корреспонденти эди.

Магомедов жыйылгъанла бла жарыкь саламлашды да:

— Биз да сизни кьууанчыгьызгъа келгенбиз,— деб, адамланы ортасы бла эл Советни юю таба тебреди. Бу кезиуде элни кьыйырында арбала кёрюндюле.

— Жетдиле! — деб хызны талачыладан бири арбаланы аллына чабды.

Кьолунда кызыл байракьны бийикге тутуб келген

Керимов да кёрюндю. Аны тюбюнде аты терлебди, ол ауузлугъун чайнайды. Арбаланы тартыб келген ёгюзле асыры арыгъандан, тиллерин чыгъарыб, ёбге солуу этедиле. Жаулары тауусулгъан арба чархланы ачы тауушлары ач къаргъаланы къаркълдагъанларына ушайдыла.

— Охо, да эл ишлейбиз деб, сахар ишлеб къойгъан ушайбыз да! — деди темирчи Мирза, элни кыйырындан башына дери сейирсиниб къарай.

— Да, къалай суна эдинг да? — деб кшошду Омар, аны имбашына кълун салыб.— Тохта, алыкъа биз элибизни битеу беш да тау элде махтарча алай ариу этербиз...

Адамла тюбешиб, бир бирлерин тансыкълайдыла. «Къалай келдигиз?», «Мында уа хал къалайды, нечик турасыз?..» — деб, бир бирге хапар сорадыла.

Керимов атындан тюшюб, эл Советни къатында тургъан Магомедовха барды. Ала бир бирлери бла къучакълашыб саламлашдыла.

— Бир тюрлю хатасыз жыйылдыгъыз да? — деб сорду Магомедов, орам толу адамлагъа бла арбалагъа къараб.

— Барысы да табды,— деб жууаблады Махмуд.— Биз кете туруб, чанкала чорбат башларына миниб, ызыбыздан къарай кългъан эдиле.

— Аладан бири да кёчерге унамады да?

— Угъай. Айтыр ючюн къоймагъанма. Жамауатдан айырылыб аман бетли болмагъыз деб кюрешгенме.

— Кълмагъа къой. Ол къауумгъа кърал алыкъа бир оноу этер.

— Къой-къой аланы,— деди Махмуд,— сен келгенинги къалай иги этдинг. Билемисе, халкъгъа ол къалай кёрюнеди? Бир къауум адам аллыбызгъа келиб сени келгенинги айтыб къууангандыла.

— Сиз этген ишни къатында мени бери келгеним

жукъгъа да саналмайды, тенгим,— деди Хамит,— къарачы бу жангы юйлеге! Сау болугъуз. Уллу иш этгенсиз.

— Алыкъа ишни кыйыны алдады,— деб кючсюндю Махмуд.

— Билеме, иш кѣбдю. Алыкъа кѣб кыйын жолладан ѳтерге керекди. Алай, сен ийнан, зорлукъдан эркинликге ычхыннган халкъ не кыйынлыкъны да хорларыкъды.

Ала экиси да сѣлеше тургъунчу, халкъ алайгъа жыйылды. Магомедов эл Советни юйюне кирген атлауучлагъа минди да, жамауатха айланыб айтды:

— Багъалы баш элчиле, партияны область комитетини эм да облысполкомну атындан сизни жангы журтха кѣчюб, жангы жашауну башлагъаныгъыз бла кызыу алгъышлайма... Кюрешсиз, ишсиз дунияда бир зат да табылмайды. Урушдукъ, къан тѣкдюк, алай бла биз эркинлик алдыкъ. Ма шѣндю былайда жыйылгъанла барыбыз да октябрь революциягъа дери ыспассыз жалчыла эдик. Байла бла бийле тѣрде олтура эдиле, биз'а аланы босагъаларын сакълай эдик. Ала бизни итча да кѣрмей эдиле. Бююн'а! Бююн тѣрде биз олтурабыз... Уллу Ленинни жолу бла бара, босагъадан тѣрге ѳтген-биз!..

Жамауат гюрюлдетиб къарс урду. Магомедовну ахыр сѣзлери къарс тауушла бла къатыша, кѣк кюкюрегенча, узакъгъа эштиледиле. «Босагъадан тѣрге ѳтген-биз...— деди Мырза кѣлюнден, Магомедовну сѣзлерин кыйтарыб айта,— кертиси бла окъуна тѣрге чыгыб тохтагъан ушайбыз да». Мырзаны жюрегине къалай эсе да уллу ѳхтемлик келгенча болду. Аны кѣлю кѣтюрюлдю.

15

Андан сора бир къауум кюн озду. Башха тау элледеча, жангы элде да колхоз къралыу бара эди.

— Жарахмат, ой, Жарахмат! — деб бир эртденлик-де Шохай къарындашыны юйюне дыгалас этиб къайтды.

— Не этесе, не болгъанды? — деб, Жарахмат аны аллына сюелди.

— Башладыла... — деди ол, къолун силке, — башладыла!

— Не затны башладыла?

— Халкъны малын колхозгъа жыйыб башладыла.

— А-а... — деди Жарахмат сагъайыб. Аны бурун сюеклери турдула, хар заманда да энште салынганлай туруучу туб эрнин аузуна къабды.

— Анда, Баш Элде чанкала бла къалыб къалмай, бери не атабызны башына келген эдик. Энди ол адыргы малчыкъларыбызны да колхозгъа алсынла да, сора, биз'а ёрге айланайыкъ да къалайыкъ!.. — деб, Шохай къаны къайнаб жаншайды.

— Хар ким малларын кеслерими элтиб береди, огыесе?..

— Комиссия айланады. Беш-алты адам боладыла. Башчылары Иналды.

— Ол кеси уа абери бергенмиди?

— Эки ёгюзюн да бергенди. Махмуд да алай этгенди.

— Сора биз да кесибизми сюрюб барайыкъ? — деб сорду Жарахмат.

— Угъай. Бермебиз да къоярбыз. Сыйырыб бир кёрсюнле! Колхозгъа бергенден эсе, агъачха кыстаб, бёрюлеге ашатырма, тейри. Токълуму да берлик туююлме. Сен да алай эт. Унама. Къарт Ачей да берирге унамай ийгенди. Бир затла жазгъан кибик этиб, кетиб квалгъандыла ансы, жукъ этмегендиле.

— Зор бла алыб башласала уа?

— Сыйырыгъа эркин туююлдуле. Сакъ бол! Кесинги большевиклени ариу сёзлерине алдатыб къоярса. Сакъ бол, сакъ бол... — дей, Шохай, кеси юйюне кетди.

Жарахмат баугъа чабды. Тюнене къозлагъан ийнетини бузоуун къойнуна кѣтюрюб, юйге кийирди.

— Нек келтиресе муну бери? — деб, Ажа тынгысыз болду.

— Большевикле малланы сыйыра айланадыла. Муну аладан букъдурама.

— Алыкъа аягъы юсюне сюелалмагъан жаш бузоуну уа къалай сыйырлыкъдыла?

— Бир да билмезсе. Колхозгъа малланы къаллай тюрлюсюн да жыядыла. Уллуду, гитчеди деб къарамайдыла. Кѣрген иш этерле, ары ич отоугъа элтиб, ундурукъ тюбюне сугъайыкъ.

— Ана, анака мени школгъа жазгъандыла, — деб аланы къызлары Асият эшикден чабыб кирди. — О, мени къызыл бузоучугъуму не этесиз?

— Бош, аурукъсунинган этгенди да юйге кийиргенме, — деди Жарахмат къызына, — ич отоуну эшигин ашчы — ары элтейик.

Асият чабыб эшикни ачды. Жарахмат бузоуну элтиб, ундурукъ тюбюне салды.

— Харибчигим, — деди Асият, эншге ийилиб, бузоуну башындан сылай. — Не затынг ауруйду, айтчы манга...

Тышындан адам ауазла эштилдиле.

— Чыкъ мындан, — деди Жарахмат къызына, аны къолундан тартыб, — чыкъ. Эштемисе, мал сыйырыучула келгендиле.

Жарахмат эшикни этиб, тышына чыкъды. Арбазда Инал, дагъыда бир къауум адам сюеле эдиле.

— Жарахмат, не иш бла айланнганыбызны биле болурса, — деди Инал, къолунда къалын дефтерини ичин ача.

— Угъай, мен бир зат да билмейме, — деб, Жарахмат имбашларын жыйырды.

— Билмей эсенг, ангылатайыкъ,— деди Инал сабыр халда,— жангы колхозубузгъа малла жыябыз. Хар ким къарыууна, къолайына кёре, орталыкъгъа мал береди. Сени он къоюнг, бир ийнегинг, эки да ууанынг бардыла...

— Гитче бузоучугъубуз да барды,— деб къошду, эшик юсюнде тынгылаб тургъан Асият. Жарахмат анга кёз акъларын айландырыб, огъурсуз къарады. Къызчыкъ къоркъуб, юйге кирди.

— Бузоуугъуз бар эсе, ол'а бютюн да иги,— деди Инал дефтерге жаза.— Алайды да, Жарахмат, колхоз къуру меники, не да сеники туююлдю. Ол барыбызныкъыдады. Орта байлыкъ къурамай, ишибиз барлыкъ туююлдю. Айт, колхозгъа не бересе?

— Бермесем'а не этериксиз?

— Да не зат этиб'а, биз сени туюгенми этерикбиз. Бермесенг, сени Совет властха жюрегинг таза болмагъанын билирбиз. Аны къуру биз угъай, битеу эл билир. Сен, халкъдан айырылыб, къалай жашаргъа умут этесе? Къой, Жарахмат, андан эсе, кесинги халкъгъа эриши кёргюзтме.

— Охо, хар ким да бере эсе, сен да бер,— деб, Ажа сёзге къошулду.

— Гап-гапынгы тый, андан, санга жетген жокъду,— деб, Жарахмат къатынына урушду.

— Ай юйюнге, Жарахмат, Къасай жангыз танасын окъуна кеси келтириб бергенди,— деди комиссияны членлеринден бири Асланланы Дахир.

— Беремисе, бермеймисе? — деб сорду Инал, дефтерге бир зат жазаргъа хазырлана,— бизни заманыбыз жокъду.

— Айхай, артыкъ малым болса, берген окъуна этерем... Алай, алай не этерикме, сиз богъурдагъымдан алыб тохтагъансыз. Бир къой берейим. Алай андан сора умут этмегиз.

— Азды, Жарахмат. Асыры кыызгъанч боласа,— деди Инал.

— Аз эсе, кѳб эсе да, анга кѳшарыгъым жокъду. Аны бергениме да ыспас этигиз.

— Ахшы, Жарахмат, ахшы. Энтда да сагъыш эт,— деди Инал, сехледен ѳтѳб бара.

Комиссия кетгенлей, Жарахмат къатынына бла кызына аузуна келгенни айтыб, урушуб тебреди:

— Сизни экигизни да тиллеригизни ырбыны бла кесиб, итлеге атыб ашама кѳояргъа керек эди...

Эшикден жел этиб, Шохай кирди.

— Комисден кѳутулуб келеме...— деди ол, терезе алына барыб, андан тышына жашырын къарай.

— Къалай кѳутулгъанса? — деб сорду Жарахмат, тамата къарындашына.

— Къачыб,— деди Шохай, алыкъа кѳзлерин терезеден айырмай.

— Да къачыб'а узакъгъа барырса. Андан эсе, менича бир кѳой берирге айт да, аладан башынгы жул. Кѳоярыкъ тѳююлдѳле.

— Тохта, сора сен кѳой бериргеми айтханса? — деди Шохай, эки мутхуз кѳзюн Жарахматха аралтыб.

— Анга да азды деб, ыразы болмай кетгендиле.

— Ант аланы кѳурутханды, ѳмюрге дери ыразы болсала... Огъесе, мен да, бир токълу кибик бериб, башымы сѳзденми кѳутхарайым.

— Тейри, алай этсенг иги болур.

— Этейим алай. Дуния бузулгъанды. Халкъ хар затны ѳфендилеге келтириучю эдиле, энди уа ѳфендиледен алыб башлагъандыла. О, аллах, бизни кибик тѳз кѳуллаарынга жазыкъсын,— деб Шохай, аякъларын эрингенча ауур ала, ѳйден чыгъыб кетди.

Сход болады деген хапарны эштгенлей, адамла эл Советни аллына терк жыйылыб тебрөдиле. Келгенле ташланы юслерине узун-узун салынган кьангалагъа олтурадыла. Къартла келселе, жашла туруб алагъа жер къоядыла. Сабийле хуна жанларына кысыла, ташлагъа миниб, адамланы башлары бла боюнларын созуб, алагъа къарайдыла.

Эл Советден бёлек адам чыгъыб, юсю кызыл кьумач бла жабылгъан столну къатына келдиле. Аланы бири, партияны райкомуну секретары Саламбердиев эди. Ол къатында тургъан Керимовха: «Башла...» — деди.

— Жамауат, энди бир кесек сабыр болугъуз,— деди Махмуд.— Бюгюн бу жыйылыуубуз жангы колхозубузну биринчи сходуду. Аны сизни эркинлипигиз бла ачылгъаннга санайма...

Махмуд кесини сёзюню артында колхозубузгъа ат атаргъа керекбиз...— деди.

— Не ат атарыгъыбызны мен айтайыммы,— деб темирчи Мырза олтургъан жеринден турду.

— Тохта, мен алыкъа сёзюмю бошамагъанма,— деди Керимов.

— Охо, айтма кьой,— деб Саламбердиев да жеринден турду. Айт не ат атаргъа сюесе.

— Ленинни атын,— деди Мырза ёхтем халда.

— Тюздю!

— Андан багъалы ат табыллыкъ туююдю...— деген ауазла андан-мындан эштилдиле.

— Колхозугъузгъа Ленинни атын атаргъа итингенигиз, ол уллу бачамабызгъа тутхан уллу хурметигизди,— деди райкомну секретары.— Алай, сиз кечирек къалгъансыз. Терен къолчула колхозларына Ленинни атын атагъандыла. Кесигиз билгенликден, Терен Къол да бизни районнга къарайды. Бир районну ичинде эки колхозгъа

бир кирик атны атаргъа кереклиси жокъду, ол зат эркин да этилмейди.

— Тейри, табсыз болду. Сора «Жарыкъ танг» деб атайыкъ,—деди Къасай.

— Барыгъыз да ыразы эсепиз, аман ат ол да туююл-дю.

— ыразыбыз...

— Алай эсе, колхозугъузгъа «Жарыкъ танг» деб атаргъа ыразы болгъанла къол кетюрююз. Ыхы, барыгъыз да ыразысыз. Ахшы. Колхозугъузну аты «Жарыкъ танг» болгъанга санагъыз,—деб, Саламбердиев жерине чекдю. Керимов кесини сезюн андан ары бардырды:

— Энди мен сизге бююнлюкде колхозубузну не байлыгы болгъанын айтыргъа сюеме. Орталыкъгъа жалан да жетижюз онбеш къой жыйылгъанды. Алтымыш ёгюзюбюз бла жыйырма беш ийнегибиз, дагъыда 14 та-набыз бардыла. Ма бизни бусагъатдагъы ара мюлкюбюз олду...

Керимовдан сора да бир къауум адам селешди. Ахырында райкомну секретары сёз алды.

— Багъалы хызны талачыла,—деб башлады ол сёзюн,—сизни жигитлигигиз бу районда угъай, битеу областха окъуна белгилиди. Бююн сиз колхоз къурайсыз. Тююн айтсам, сизни къолайыгъыз районда башха колхозладан къайда игиди. Ол сизни уллу пролетар сезимлигигиз болгъанын кёргюзтеди. Алай, энди ишни къыйыны алдады. Маллагъа бичен хазырларгъа, алагъа къышха баула ишлерге керексиз. Алыкъа элде юйсюз юйюрге да кёбдюле. Алагъа да юйле ишлерге керекди. Алайды да, хайт дегиз. Районда алчы колхозладан бири болур ючюн кюрешигиз...

Сход ашхам бола бошалды. Адамла юйлерине чачылышдыла. Асланов Дахир юйюне келгенлей, атасы Къаншау анга:

— Не айтдыла сходда? — деб сорду.

Къаншау аурукъсунуб, жыйылыугъа баралмай къалгъан эди.

— Колхозну къурадыкъ,— деди Дахир къууанганын сездире. — Аны председателине уа Махмудну айырдыкъ.

— Ай аперим! — деб жарыды Къаншау.— Тюз этгенсиз. Махмуд Совет властны биринчи кюнлеринден окъуна аллыбызда келеди. Ол оноу эте да, ишни бардыра да биледи. Аны орнуна уа кимни салдыгъыз?

— Эл Советгеми?

— Хау.

— Зейтун салынырлыкъ болур, баям. Саламбердиев сходдан сора аны бла кѣб сѣлешгенди.

— Оллахий, ол да тюздю. Зейтун ахшы жашларыбыздан бириди. Ишлерикди.

— Иш алайды,— деди Дахир олтургъан жеринден къоба.— Тамбла манга эртде туругъа керекди. Бир къауум жаш Чабтаргъа барлыкъбыз.

— Нек? Не затха? — деб, Къаншау тынгысыз болуб сорду.

— Колхоз къойлагъа бау ишлерикбиз.

Жай кетиб, кюзню ийиси бурунга уруб тебрегенди. Элде алгынча кѣб адам эсленмейди. Къарт, жаш деб къарамай, адамла къолларына чалгъыла бла сенекле алыб, Чабтар бетлеге бичен ишлерге кетгендиле. Ол бетле элден къараб ариу кѣрюнедиле. Ары барыргъа къарыулары жетмей, элде къалгъан къартла, эртден-ингир Чабтар бетледе кѣбден кѣб бола баргъан гебенлеге къараб къууанадыла.

Къанкъазлача тизилген чалгъычыланы аллында Керимов кеси барады. Ол ызындан келгенледен иги да узайгъанды. Шатык тау биченликни чалыу Махмудха хычыуун кѣрюнеди. Акъ кѣлеги, суугъа сугъуб чыгъаргъанча болуб, терлеген аркъасына жабышханды. Мах-

муд арыгъанын сезеди, алай ол аны кългъанлагъа сездирирге суймейди. «Мен чийленсем, ызымдан келгенлеми да беллери бошайыр,— дейди ол ичинден.— Угъай, манга арыгъа жарамайды. Билеклерим, бош талыргъа кюрешесиз. Сиз, алгъын замандача, байлагъа бичен ишлемейсиз. Кесибиз ючюн кюрешесиз. Колхозубузну чаллыгъын чаласыз. Бичен болмаса, орталыкъ малларыбыз къышда къырылырла. Алай болса колхозну дери тюшер, анга халкъ ийнанмаз...»

— Махмуд, жетдим.

— Не? — деб, Керимов ызына терк бурулду. Ол ёбге солуу эте, бетин тер басыб, чалгъыны кючден силдей келген Зейтунну кёрдю.

— Жетген этгенликге, арыгъанса, — деди Махмуд, чалгъысына хыршы эте.

— Арыгъан сен да этгенсе,— деб жууаблады Зейтун, къл жаулугъу бла бетинде терлегенлерин сыйпай. Бу кезиуде чалгъычыладан бири: «Шапала тюш азыкъгъа чакъырадыла!» — деб кычырды. Чалгъычыла, арыгъан бутларын акъыртын ала, кълш таба кетдиле.

Биченни хазыраб бошар заманга, баула ишлерге кетген жашла да кълйтдыла. Дахир юйуне келгенлей, терк окъуна сакъалын жулюб, ариу кийиниб, Иналлагъа барды. Эшик аллында ол, арбазны сыйпай тургъан, Жансуратха тюбеди. Къыз аны кёргенлей, ишин кълюб, не этейим деген адамча, сюелиб кълды. Бираздан ол:

— Кълчачан келдинг? — деб сорду.

— Бююн келгенме. Зейтун юйдемиди?

— Жокъду. Атам юйдеди, кел. Зурият да юйдеди.

Дахир, юйге кириб бара, босагъадан артха бурулуб Жансуратха:

— Сени кёрюр ючюн келгенме...— деб акъыртын айтды. Жансурат, ишарыулу кълтыш иймене, башын энше ийди.

Инал, Дахирни кёргенде, жарыкъ болду.

— Сен баула ишлерге кетген эдинг да? — деб, ол Дахирге соруулу къарады.

— Эки жарагъан бау ишлеб келдик, — деди жаш, кёз кыйырлары бла печь къатында сюелиб тургъан Жансуратха жашыртын къарай.

— Ай сау болугъуз. Сизни кибиб жашла болгъан жерде къаяланы окъуна аударургъа боллукъду. Керти айтама, бош кюлесе. Ай, Къаншау бла мени да бар эди бир заманыбыз, алай энди къарт болгъанбыз. Не эте-риксе. Жансурат, не чанчылыб тураса, Дахирни сыйла.

— Угъай, сау болугъуз. Зейтун юде болурму деб келе келген эдим. Баям, конторда болур, ары барайым.

— Охо, бир да болмаса да, айран иче кет, — деди Инал. Жансурат терк окъуна уллу гоппан аякъны, къайнай тургъан айрандан толтуруб, Дахирге узатды.

Дахир кетгенлей, Жансурат ич отоугъа кирди. Зейтунну къатыны Зурият анда жюн тарай тура эди.

— Келин, ой келин, Дахир... Шёндю бери келиб кетди, — деди, Жансурат Зуриятны имбашына кесини башын салыб.

— Санга абери айтдымы?

— Хау.

— Не зат айтды?

— Ох, аллах...—дей, Жансурат келинини бойнундан къучакълады.

17

Жылла оза, эл да ёсе, колхоз да кючлене барады.

Керимов, хар замандача, бюгече да юйге кече орта-сына жууукъ келди. Къатыны Нафий, анга чубур то-нун тешерге болушду. Махмуд, бара барыб, стол къатында шинтикге олтуруб, эки къолу бла да башын-дан тутуб, бир ауукъгъа дери мыкгыл болгъанлай турду.

Нафий аны аллына аш салды. Махмуд башын кѣтюрюб, къатынына къарады.

— Къалай тозурагъанса сен,— деди Нафий, жюрегинден жарсыгъанын сездире.— Кюнюнг да, кеченг да тынчлыкъсызды. Юйге жыйылмайса. Азгъанса. Адам танымазча болуб бараса. Кесинги бир кесек ая.

— Аны юсюнден сен манга къуру да айтаса,— деб жууаблады Махмуд къатынына.— Алай, сен ангылагъан эт. Мен кесим ючюн угъай, халкъ ючюн кюрешеме. Дунияда андан сыйлы иш жокъду. Ол большевиклени баш жолуду.

Терезе къагъылды.

— Охо, кече ортасында бу ким боллукъду,— дей, Махмуд барыб эшикни ачды.— Сенмисе, Ортай?

— Менме, мен...

— Кел юйге кир. Былай кеч не айланаса?

— Къошдан келеме,— деди Ортай, тынгысыз ѳн бла.

— Не болгъанды?

— Юч кюнден бери боран болуб, къойлагъа бичен ташыялмай къалгъанбыз. Къар асыры теренден, ѳгюзле кеслерине жол ызлаялмайдыла. Къысхасы болушлукъ керекди. Алай болмаса, къойла къырыллыкъдыла.

— Тейри, ол'а аман иш болгъанды,— деди Махмуд, кийимлерин кие.— Ортай, сен юйюнге къайтмагъан эсенг, бар да, бираз солу. Мен'а эртденликде ары барлыкъ адамланы хазырлайым. Кесинг да бу сууукъ кече къалай келгенсе?

— Иш алай болса не этериксе?

— Жолгъа къачан чыкыгъаненг?

— Тюш бола.

— Терк келгенсе, Ортай, бек терк.

— Не аз да солумагъанма. Жол узуну терлегенлей келгенме.

Махмуд, кийиниб, эл тюбюне, Ортай да юйюне кет-

диле. Толгъан ай, чууакъ кёкден къараб, кечени жарытады. Аны нюрю сютча акъ къарны кюмюшча жылтыратады. Сууукъ аяз бетге-кюлгъа хатерсиз тебинеди.

Керимов бек алгъа Асланланы Дахирни уятды. Танг атаргъа правленни аллына жыйырма атлы жыйылды. Ала мычымай жолгъа атландыла.

Кюн тюшден ауа, миннген атлары терлеб, ала Чабтар кышлыкълагъа жетдиле. Баулада кюйла ачдан макъырадыла, чалманланы кемиредиле, бир бири жюнлерин ашайдыла. Аякълары бла къалын къарны къазыб, къауданнга жеталмай, дыгалас этедиле. Кюйчуладан бири элден келгенлеге «Бююн солугъуз» деди.

— Не солугъан хапарды ол! — деди Керимов кюйчугъа.— Кюйланы къата тургъанларын кёрмеймисе?

Арыб жетген жолоучула Махмудну ызындан тизилишдиле. Гебенлеге дери иги кесек жол барды. Боран кёз ачдырмай урады. Къалын къарны жыргъан кыйынды. Алай тохтау жокъду. Кезиу-кезиу алгъа тюше, киндиклерине дери къаргъа кёмюле, ала аманны кебинден барадыла. Ёгюзле бек артда келедиле. Аланы жол ызларгъа деб, алгъа сюрюб кёргендиле, алай бузгъа тирелген эшеклеча, не кёб къамчи тийсе да, атларгъа унамай кюйгъандыла. Адамла гебенле болгъан жерлеге ашхам къарангысында жетдиле. Хар бирини мангылайындан терлеген суулары саркъады. Боран бир кесек тохташханды. Гебенлени къар басыб, бир затларын да кёргюзтмейди. Къасай аладан бирини тюбюн къазыб, баласха аркъанны байлады да, эки ёгюзню анга жегиб, алгъа тебреди. Гебен жеринден суймегенча кюзгъалды, къар аны юсюнден сыпдырылыб тюшдю. Адамла бир талай гебенни баласларындан ёгюзлеге жегиб, кюшла таба тебрегенлеринде, дагъыда боран башланды. Учхалауукъ къургъакъ къар кёзлеге киреди,

тегерекде жукъ кёрюнмейди, кяппа-къарангыды, огъур-суз жел бёрюча улуйду. «Ажашыб, чучхургъа кьююлуб кетмейик» деб оюмлады Махмуд ичинден. Жюрегин кьоркьюу ала, ол терен кьаргъа кёмюле, акъыртын баргъан ёгюзлени алларына тышдю. Бу жерлени ол ахшы биледи. Алай, быллай кече, не бек билген адам болса да жол табхан кыйынды. Махмуд бирде, бара барыб, ташха тирелиб тохтайды, бирде кьардан толу батыугъа кетиб, кючден бла бутдан чыгъады. Не болса да жолну сайлай, алда барады. Кьалгъанла ёгюзлени сюреди. «Ажашхан болурбуз ансы» — деб Керимов тынгысыз бола тебрегенди. Аллай акъыл кьойчу Къасайны башына да желгенди. Ол жесини бу оюмун кьатында ёгюзлени баш бауларын тутуб баргъан Дахирге сездиреди.

— Эй'а, юйюнге! — деб, Асланов тынгысыз болду. Бу кезиуде Керимов ёгюзлени аллын тыйды.

— Ажашханга ушайбыз,— деди ол нёгерлерине.— Къарангы, боран кечедде таулада жолсуз жерлени айланган жаннга кьоркьюулуду. Андан эсе, тангны сакълайыкь.

— Тюздю,— деб кьошду Къасай.— Ажашханыбызны мен алгъаракъдан окъуна сезген эдим, алай ким биледи, аллах болушур деб, зат айтмай кьойгъанем ансы.

Бёрюле улугъан таууш эштилди. Адамла сагъайдыла.

— Ненча кьауал барды? — деб сорду, Махмуд.

— Эки, — деб жууаблады Къасай.

Бёрюлени улугъанлары уа жууукъдан жууукъгъа эштилел келеди.

— Биченден от тамызайыкь,— деди жашладан бири. «Угъай, кёб бичен кюерикди...— деб, аны Махмуд унамады. Бёрюле бююн да жууукъ кысыла келеди. Ёгюзле тынгысыз болуб тебреди.

— Жыйын бёрюдю,— деди Къасай, аланы улугъан-

ларына тынгылай. Ол бичагъын кынындан чыгъарды.

— Да аны бла уа халек этерсе,— деб ишарды Махмуд.

— Да, тейри, юсюме уа бир да келмесин,— деди Къасай, бичагъын алгъа тутуб,— бу башха барады.

Бёрюле жууукъ келдиле. Аланы къарелдилери кёрюндю. Керимов къауалны аузун алагъа бурду. Экинчи къауалны уа Зейтун хазыр этгенлей турады. Бир кесекден къауалланы атылгъан тауушлары тауланы зангырдатды. Аны ызындан:

«Эхе-е-хе-е-е!» — деген адам кычырыкъ эштилди.

— Ол Ортайды! — деб, Къасай, сабийча къууаныб ёрге секирди.

— Алай эсе, биченчик къабындырыгъыз да, жарыкъ этигиз,— деди Махмуд. От тегерекни жарытды. Арлакъда къар юсюнде эки къарелди эсленди.

— Атхан окъларыгъыз зырафына кетмегенди,— деди Къасай, къарелдилеге къолун созуб.— Ала бёрю мыллыкладыла.— Жашла аланы къатына барыб, кёре тургъунчу, мыйыкларына бла къашларына кырау къагъыб, Ортай жетди.

— Не ишигизди бу,— деди Ортай кенгиракъдан окъуна.— Ажашханмы этгенсиз?

— Къош къайдады? — деб сорду Махмуд анга.

— Къошну чегет жаны бла озуб кетгенсиз,— деди Ортай, бойнунда башлыгъын таб кыса.— Былай кёб къалгъаныгъызгъа, бек къайгъылы болгъан эдим. Ажашханыгъызны жүрегим сезген эди. Мен, сизни излей, гебенле болгъан жерге кетиб бара эдим. Сора шок тауушланы эштим...

— Сау бол, Ортай, сау бол,— деди, Керимов кьойчугъа ыспас эте.— Бюгече былайда къалыргъа тюшсе, бек кыйналлыкъ эдик. Хайдагъыз, жашла, ёгюзлени артха буругъуз.

Жашла кьошха аманны кебинден жетдиле. Ала кьой-лагъа бичен салыб, кеслери да ауузланыб, тар кьошда тонлагъа бла жамчылагъа чулгъаныб жатдыла.

18

1937 жылны жаз башы эртде жетди. Март айны ал кюнлеринден окъуна республиканы юг районларыны колхозлары сабан ишлени башлагъандыла. Малла, кьардан эркин болгъан кьауданнга ычхыныб, кьарын этедиле.

Темирчи Мырза бюгюн бютюн да эртде турду. Гюрбежиде иш кёбдю. Жер сюрюр заман Хызны Талада да жетиб келеди. Алай, алыкъа ол ишге готонланы бир талайы хазыр туююдюле.

Мырза гюрбежиге келгенде, салтачы нёгери от тамыза тура эди.

— Молодец, шуёхум,— деди анга Мырза, ал ботасын кьысыб, кесин ишге жарашдыра,— Бюгюн биз тёрт готоннга ремонт этерге керекбиз.

Бу кезиуде гюрбежиге Махмудну кьоншусунда жашагъан кьатын — Аминат кирди.

— Былай эртде уа нек кьозгъалгъанса? — деб, Мырза анга чам эте сорду.— Кесинг да мудах кёрюнесе.

— Бюгече Махмудну тутуб кетгендиле,— деди Аминат, ауур кючсуне.

— Не дейсе?

— Махмудну тутуб кетгендиле... Сангырауму болгъанса.

— Ким Махмудну?

— Бизни брсидатель Махмудну, Керимланы...

— Кет, танг аласына аман аууз ачма,— деди Мырза ийнанмай,— Махмудну тутуб'а, партизанны...

— Тутхандыла, атаммы жаны ючюн, тутхандыла.

Файтоннга миндириб алыб кетгенлерин кѣзюм бла кѣргенме.

— Ой, сен'а. Районнга жыйылыугъа иш кетген болур.

— Угъай, угъай.. къатыны да, сабийлери да ызындан жилияй къалгъандыла.

Махмудну тутулгъаныны юсюнден хапар, чууакъ кюн кѣк кюкюрегенча, битеу элни хайран этди.

— Не зат ючюн тутхандыла, билмеймисе? — деб сорады хар тюбеген бири биринден.

Керимовну тутханларын Инал бек алгъа жашындан эштди. Къарт анга: «Кет, адебсиз ойнама», деб, ийнанмай юйден чыкъды. Ол орамны эншге мыкгыл болуб бар тургъан Мырзаны кѣрюб:

— Э-э, эшегингми ёлгенди, не баштѣбен болгъанса, — деб чам эте темирчини сѣзге тыйды.

— Да суююбмю баштѣбен болурса?.. Ала, сиз асламысында бирге да айланган эдигиз, нек тутдула ол жазыкъны? — деб сорду Мырза.

— Кимни?

— Охо... Махмудну!

— Тоба астафюруллах, не халарды бу? Кертими айтаса?..

Инал андан сора жукъ да сормады... Бет къаны бузулуб, сехледен ётдю да, орам бла эншге бир кесек барыб, ызына къайтды. Сехлени къатына жетгенде:

— Зейтун, къайдаса? — деб жашына сѣлешди. — Махмудну нек тутхандыла, билемисе?

— Бир киши бир затын билмейди, — деди, юйден чыкъгъан Зейтун.

— Нек тынчайыб тураса да? Дахир'а къайдады? Бусагъат экигиз да Нальчикге къууулугъуз. Магомедовха тюбегиз. Керимов тауланы кызыл партизаны болгъанын, аны тутханлагъа ангылатыгъыз. Ол революцияны къушу болгъанын айтыгъыз, — деб Инал, тѣзалмай,

дагъыда орамны эншге тебреди. Къарт, аягъы басханны кёзю кёрмей, Махмудну юйуне жетди. Анда халкъ кёб эди. Керимовну сабийлери бири ол мюйюшде, бири бу мюйюшде: «Ата-а...» деб, жүрексиниб жилийдыла. Нафийни ауур къайгъы басхан кёзлери, къайры эсе да, терс жанына магъанасыз къарайдыла. Ол, Иналны кёргенлей, бир ауукъгъа туб сакъалы тебе, сир болгъанлай турду. Къарт анга жууукълашханда, къайгъылы ананы кёз жилимукълары жауун тамычылача тамыб тебреди-ле.

— Жарлы юйюм туб болду... сабийле тыгъырыкъда тегюлюб къалдыла...

— Къой, жилияма, Нафий,— деди анга Инал.— Ишни аманнга жоралама. Керимовну танымагъан бу таулада, адам угъай, таш да жокъду. Ол Ленин башлагъан ишни чынтды кишиси болгъанын барыбыз да билебиз. Аны къралны аллында бир тюрлю терслиги жокъду. Къалай эсе да жангылычлыкъ бла тутуб кетгендиле ансы, жибермей амаллары жокъду. Бусагъат Дахир бла Зейтун Нальчикге барадыла. Къой, жилияма, сабийлени да кийиндир да, школгъа бармагъа къой.

Керимовну тутулгъаны Иналны жүрегине ачыкъ жара салгъанча болду. Ол кече узуну жукъламай чыкъды. Аш ашаргъа да кёлю бармайды. Ол Дахир бла Зейтуну Нальчикден къайтырларын ашыгъыб сакълайды.

Ала не хапар айтыб келлик болурла?..

Махмуд жетижыллыгъында атасындан да, анасындан да ёксюз къалгъан эди. Ол заманда Инал къармашхан, эсли жаш болуучу эди. Бир жол Инал, орамны ёрге жилияб, къачыб баргъан Махмудну кёрюб:

— Не болгъанды, къайры бараса? — деб, аллын тыяды. Сабий жаш, асыры жүрексиниб жилигъандан, Инал аны не айтханын ангыламайды. Ол Махмудну юйлерине алыб келеди. Иналны анасы аны бетин жуууб, айран бла гыржын береди.

— Не болгъанын энди айтчы,— деб сорады Инал, жашчыкъны жүреги бир кесек тынчайгъандан сора.

— Мотта къязыкъ бла түйгенди,— деди Махмуд дагъыда жилиярыгъын кючден-бутдан тыя. Инал аны жамаудан толу кир кёлегин кётюрюб аркъасына къарады... Сабийни санында къаралмагъан жери жокъ эди. Сабийге асыры жазыкъсыннгандан Иналны кёлю толду.

— Нек түйгенди ол сени, быллай бир?

— Эшек табылмагъанды да андан.

— Адам түйюлдю Мотта. Мен барыб анга аны не аз да адамлыгъы болмагъанын бетине айтмай тёзалыкъ түйюлме! — деб, анасыны «Къой, барма...» дегенине да къарамай, юден чыгъыб кетеди.

Мотта Махмудха, къалай эсе да, анасыны жанындан жууукъ жете эди. Сабий ёксюзлей къалгъандан сора, Мотта аны кесине алгъан эди.

Инал келгенде, Мотта бауда маллагъа аш сала болады.

— Ол ёксюзню аллай бир нек түйгенсе? — деб, Инал къаны къайнаб, аны аллына сюеледи.

— Аны бла уа сени не ишинг барды? — деб, Мотта сансыз кибик этеди.

— Ол адам баласыды, билемисе? Хайыуанны окъуна алай тюерге гюнахды. Бир да болмай эсе, аны ёксюзлюгю ючюн эрисенг'а.

— Анга эригенден сора мени ишим жокъму сунаса? Жангыз эшегими тас этерге азчыкъ къойгъанды.

— Эх, Мотта, адамлыгъынг жокъду сени. Хоу, не аз да жокъду!..— деб, айталгъанын айтыб кетеди.

Ол кюнден сора Махмуд Мотталагъа къайтмайды. Иналлада бираз туруб, артда, къышлыкълагъа кетиб, анда байланы бла бийлени къойларын кютген жалчылагъа къошулады.

Таулада совет власть ючюн кюреш башланганда, Махмуд малкъар тарда бек алгъа къуралгъан къызыл

отрядха кьошулгъан эди. Ол кёб сермешледе болуб, революцияны душманларын батыр ууатханды.

Инал аны барысын да ахшы биледи. Ол къралны аллында Махмудну бир тюрлю терслиги болмагъанына анасыны акъ сютюне ийнанганча ийнанады.

Нальчикге кетген Дахир бла Зейтун да къайтдыла.

— Не хапар? Махмудну нек кьоюб желгенсиз? — деб, Инал бет къаны кетиб, тынгысыз болуб сорду.

— Хапар ипи тьююлдо, — деди Дахир, ауур кючсюне. — Махмудну НКВД тутханды.

— Нек?

— Эсингдемиди, Баш Элде Тыпырланы Османни кече беклениб тургъан жеринден къачханы?

— Эсимде болмай'а, бек эсимдеди, — деди Инал сейирсиниб. — Аны неге деб сораса?

— Тыпыров Османни кече Махмуд кеси къачырыб ийгенди деб, НКВД-гъа ким эсе да къагъыт жазгъанды.

— Астафюруллах! — деди Инал эки кёзю уллу жаныб. — Сора анга ийнаныб, аны ючюнмю тутхандыла?

— Хоу, — деди Дахир, мыкгыл болуб.

— Къагъытны ким жазгъаны белгилимиди?

— Угъай, белгисизди. Жазгъан адам тукъумун кёрюзтмегенди, — деб жууаблады Зейтун.

— Да сиз, эшекле кибик, къулакъларыгъызыны салындырыб келмей, аны ётюрюк болгъанын нек айтыб ангылатмагъансыз! — деб къызды Инал. — Окъугъан этгенсиз, аллай хиликгялыкъ затны ангылаталмагъансыз. Обкомгъа нек бармагъансыз. Магомедовха уа тюбегенмисиз?

— Тюбегенбиз, — деди Зейтун, — къагъытны хапарын да ол билиб айтханды ансы, биз бир зат да билмей къайтыб келлик эдик. НКВД-да бизни бла хазна сёле-

ширге окъуна унамагъандыла. «Керимов халкъны душманыды» — дегенден башха сѣз айтмагъандыла.

— Хы, табхандыла халкъны душманын'а. Аны айтхан адамны манга кѣргюзтчюгюз! Оллахий, мен аны богъурдагъын чайнаб юзерме, итден туугъан итни. Махмуд халкъны душманы угъай, аны кѣз жарыгъыды...

Кюн аз-аз сылжырай барыб, къая жухланы артына ташайды. Таулагъа жангыдан салкъын тѣбенги урду. Мычымай, къарангы кече да, гурт тауукъча, элни къанат тубюне жыйды.

ЭКИНЧИ КЕСЕГИ

1

Жарахмат намаз къылыб бошады да, къызыл бузоу териден этилген намазлыкъны эшик жанында чюйге такъды. Бу кезиуде аны къызы Асият школдан къайтды. Ол къолтугъунда китабларын столгъа салды да, атасы абдез алгъан сууну тѣгерге, гитче жез тазны алыб, эшикге чыкъды. Жарахмат терезе аллына барыб, къызыны ызындан иги эслеб къарады.

— Шохай тюз айтады. Заманы жетгенди... Озуб окъуна бара эсе да алайды...— деди ол кеси кесине. Не да болсун, Жарахмат бюгюн къызы бла бетден бетге ачыкъ сѣлеширге бел байлагъанды.

Асият юйню тубюн сыйпаб, бир кесек ауузланды да, дерслерин этерге стол артына чѣкдю.

— Сен бу орус окъуугъа асыры къаныкъгъанса,— деди Жарахмат къызына, жастыкъ юсюнде намаз минчакъларын къолуна ала.— Мен акъыл этгеннге кѣре, окъугъанынг боллукъ болур.

— Не дейсе, атам! — деб, Асият сейир болду.

— Акъылынгы башынга жыяр заманынг жетгенди дейме. Окъугъанынг боллукъду.

— Ата...

— Таулу тиширыуну окъугъаны, эшекни уа кюлге аунагъаны деб эштгенмисе?

— Атам, шёндю заман...

— Заман, заман! Не заманны хапарын айтаса сен манга!— деди Жарахмат ачыуланьб.

— Энди бир жыл окъусам школну бошарлыкъма, атам. Сора институтха...

— Къой, башымы аурутма. Андан эсе, кесинги юйге жарашдырыб, намысынгы сакълаб, адетге кёре, жашау жолгъа хазырланыргъа керексе.

— Атам,— деди Асият жилямсыраб,— не эт десенг да этейим, алай, тилейме, окъуудан тыйма.

— Кёб жаншама! — деб, Жарахмат тышына чыкъды. Асият, жел уруб аудургъан къарыусуз терекча, тёшекге тёнгереди. Кёкюреги толу ачыу санларын чайнайды... Атасы аны жетинчи классны бошагъан жылында да: «Энди хауле айланнганынг боллукъду», — деб школгъа иймей къойгъан эди. Кюйсюз ата энтда да ол ишин жангыдан башлагъанды. «Угъай, угъай, атам, орамда атылыб къаллыкъ болсам да, окъууну къоймам» деб Асият ундурукъдан женгил къобду.

Юйге почта жюрютюучю кирди. Ол Асиятха тёрт мюйюшлю конвертни бериб кетди. Къыз къагъытны адресин окъуду да, женгил окъуна ич отоугъа ташайды. Асыры ашыкъгъандан бармакълары къалтырай, конвертни эки жеринден жыртды. Терезе жарыгъына жанлаб, къагъытны окъуб тебреди:

«Асият, Томскеден санга кызыу салам иеме. Экзаменлени барысын да бериб, институтха киргенме. Алгъышларыгъынгы билеме, аны ючюн сау бол. Стипендия аллыкъма, общежитиябыз аламатды.

Асият, энди санга тансыкъдан, сени кёрюрге ашыкъгъандан сора мени жюрегимде бир тюрлю къайгъы жокъду. Сен да, онунчу классны бошасанг, бери келмей

кьалма, бирге окъурбуз. Охо, аны юсюнден мен каникулгъа барсам акъыллашырбыз. Сенден тилеригим юзмей, къагъыт жазыб тур. Андан уллу ахшылыкъ сен шендю манга эталлыкъ туйюлсе. Хар къагъытынгы, насыбсыз насыбны кюсегенча, алай кюсеб сакъларыкъма.

Хайда, эсен бол. Менден шуёхлагъа салам айтырса. Сени Азаматынг».

Ол къагъыт жаш кызыны битеу ачыуун желге чачханча этди. Жюрегине ырахатлыкъ келгенча болду.

Экинчи кюн Асият, китабларын да алыб, школгъа тебреди. Алай Жарахмат, аллын тыйыб, жибермеди.

— Сен мени башым бла секирирге кюреше эсенг, кыйынынг зырафды,— деди ол кыжырыкъланыб.

Ала алай эте тургъанлай, юйге Асиятны тенг кызы Сурат кирди.

— Асият, дерсге кеч къалабыз, хайда,— деб, ол аны ашыкъдырды.

— Асият школгъа барлыкъ туйюлдю,— деди Жарахмат Суратха терс къараб.— Энди аны жеринде кьююгуз.

Сен не затла жаншайса дегенча, Сурат аны бетине аралыб къалды. Алай ол Жарахматны огъурсуз кёз къарамындан къоркъуб, юйден арты бла чыкъды. Асият жилай къалды. Ажа эрине: «Къой, бармагъа къой»...— деб да кюрешди. Алай Жарахмат ташдан эсе къаты болуб тохтады. Аны умуту башхады. Асиятны тилеб, келчиле терк-терк келиб тебрегендиле. Ол иш'а къуру Жарахматны угъай, Шохайны да сагъайтханды. Эки къарындаш да кызыны школдан тыйыб, ким асламыракъ къалын узатса да — аны бла юйдегили этерге деб оноулашхандыла. Аны юсюне уа, кызы, школну тауусхунчу ары жюрюсе, ыспассыз болуб къалыр деб къоркъады Жарахмат.

Атасы школгъа жибермей къойгъандан сора, Асият,

кёз жилимукълары ёшюнюн жууа, ич отоугъа кирди. Аны ызындан ары анасы Ажа да кирди.

— Билмейме кызым, атанг бла жагъалашхандан не хайыр чыгъарыкъды,— деди ол, жарсыулу ён бла.— Ол огъурсуз адамды. Кеси айтханны этмесенг, къарнына бичакъ сукъгъанча болады. Ах, мен андан кёрген кыйынлыкъланы душманым да сынамасын. Алай, не этериксе, эр кишини къатында тиширыу неди, тёзерге керекди.

— Угъай, анака, артыкълыкъгъа къурт да, къумурсха да тёмейди.

— Мен окъурунга аллах бла да ыразыма, кызым, алай...

— Жаным саулукъдан, ол мени школдан тыялмаз.

— Угъай, кызым, атанг бла эриш болма, къой...

— Ол манга душманым этмезликни этеди...

— Не этсе да, ол сени атангды,— деб ахтынды Ажа.

Сурат школда Асиятны юсюнден хапарны устазлагъа айтды. Школну директору Эртауов Харун, Жарахматны чакъырта, адам жиберди.

— Школ бла мени ишим жокъду, школну да мени бла иши болмасын. Эртау улуна алай айт,— деб ол кесин чакъыра келгенни босагъадан къайтарды. Харун Жарахматны жууабын эштгенде, мудах болду. «Ай, жахиллик,— деб кючсюндю ол ичинден,— сен къачаннга дери халкъыма кишен болгъанлай турлукъса?..»

Харун, заманны кёб оздурмай, эл Советге барыб, Зейтуннга тубеди.

— Кызыны школдан тыяргъа Жарахматны бир тюрлю эркинлиги жокъду,— деди ол Харуннга.

Зейтун Жарахматны чакъырыргъа адам ийди. Ол кесин кёб сакълатмады. Намаз минчакъларын да санай, кабинетге акъырын кирди.

— Ёт, бери ёт, былайгъа олтур,— деб Зейтун анга шинтикни кёргозтдю.

— Не затха чакъыргъансыз? — деб сорду ол жеринден тебмей.

— Олтур, айтырбыз.

Жарахмат, ыразы болмай, бурнун жыйыра, шинтике чөкдю. Аны тереннге кетген мутхуз кёк кёзлери кабинетдегилеге сүймей къарайдыла.

— Жарахмат, къызынгы школгъа барыргъа нек къоймайса? — деб Зейтун сабыр халда сорду.

— Да, къыз мени къызым ушайды да... анга эркин-лигим'а болур...

— Къыз сеники болгъанына киши даулашмайды. Алай аны школдан тыяргъа эркин туююлсе.

— Жангыз къызымы оноун кесиме къоюгъуз. Биреуню юйюрюню энчи ишлерине кесигизни къошаргъа кюрешгенигиз не адетигизди? Быллай хиликгялыкъны ким кёргенди, — деб Жарахмат, акъылман адамча башын ёрге тутуб, кабинетдегилеге онгсунмай къарады.

— Жангылгъан этесе, — деди Зейтун, Жарахматдан эки кёзюн алмай, — сен уллу адамса, ангыларгъа керексе, окъуу адамны кёз жарыгъыды. Партия, битеу халкъны окъутургъа керекди деб, борч салгъанды.

— Окъутугъуз... мен'а угъаймы дейме, — деб Жарахмат масхара эте ишарды.

— Алай эсе, къызыны школдан тыйма.

— Аны бла ишинг болмасын. Ол мени къызымды.

— Угъай, Жарахмат, къызыны оноун биз да этерликбиз. Къыз къуру сеники туююлдю, ол Совет къралны адамыды. Аны къадары ючюн биз да жууаб беребиз.

— Хи-хи-хи... ма сейирлик, аллымда жангыз къызыма дау этибми тохтагъансыз? Хи-хи-хи...

— Бош кюлесе, Жарахмат, — деди Зейтун сабыр халда, — бош кюлесе, не бек терсине тартыргъа кюрешсенг да, къызыны школдан тыяргъа санга эркинлик бериллик туююлдю. Бу жолдан сора алай этсенг, сени бла башха тюрлю сёлеширге тюшерликди.

Жарахмат башын энште ийиб, бир кесекге дери тынгылауну ийиб турду.

— Сора, мен кызымы оноун этерге эркин туююл-меми да? — деди ол башын кетюрмегенлей.

— Эркинсе. Алай, алгын заманладача, суйсенг ары, суйсенг бери этерге эркин туююлсе.

— Да...

— Айюнге, Жарахмат, — деди Харун, — кызынг окьуб, институтну бошаб врач, не да агроном болуб келсе, тѣппенг кѣкге жетмезми! Ол кыалай уллу насыбды. Кесине да, санга да, халкына да игиди...

Даулаш танг кесек заманга созулду. Айтыр сѣзю тауусулуб, ырбынга кысылгъандан сора, Жарахмат бой салды. Кабинетден кыаны бузулуб, мангылайы терлеб чыккыды.

Юйде сакълаб тургъан Шохай, кыарындашыны башы эшикден кыарагъанлай:

— Нек чакыргъан эдиле? — деб тынгысыз бола сорду. — Асият ючюню?..

— Хау, аны ючюн, — деди Жарахмат санлары жел ауруудан ауругъан адамча, тапчанга кыйналыб олтура. — Бу итден туугъанла жашаргъа кыоярыкъ туююл-дюле.

— Не айтдыла, не?

— Иги зат айтырламы сунаса... Кыыз совет власты кызыды дейле.

— Тоба, тоба...

— Не этейик? Школдан тыйсакъ, иш аманга кетерикча кѣрюнеди.

— Школуна барма кыой, — деди Шохай, тюкюча, кыарындашыны тамакъ тюбюне жууукъ кыысылыб. — Билемисе?.. Таб боллукъду. Сен андан кыайтхынчы, мен Таусо бла сѣлешиб келеме.

— Ыхы, не айтханды? — деб тирилди Жарахмат.

— Ол хаппа хазырды...

— Угъай-угъай, юйюнге, къаллай бир берирге айтханды дейме.

— Мудах этерлик туйюлдю. Аузубуз айтхан марда боллукъду. Къызына уа алсынла да къачсынла. Алай болса бизге сёз жетерлик туйюлдю. Ы, сен мени англаймыса?

— Тюз айтаса...

— Аныуар алаамат киеу боллукъду. Бюгюн мен алагда киргенде, аллымда тёрт бёклениб салам бергенди.

Бу кезиуде Асият кирди. Эки къарындаш ушакъларын дыркъ тохтатдыла. Къыз ич отоугъа ётуб баргъанлай, Шохай аны тохтатды. Асият ызына бурулду, мудахланыб жерге къарады, башына къысхан къара жаулугъу бет сыфатына бушуулу хал береди.

— Къызы, атанг сени школдан тыймайды,— деди Шохай къуйрукъ булгъагъан тюлкюча жойкъулланыб.

2

Колхозну бригадири Омар, фермадан къайтыб келе, бир ийнек бла беш къойну аллына сюрюб баргъан Таусогъа тубеди.

— Къайры ахшы жолгъаса?

— Дюгерге... Бу малчыкъланы сатаргъа.

— Нек сатаса?

— Ахчачыкъ керекди.

— Тейри, не эсе да бир къууумунг барды.

— Да...— деди Таусо бригадирни къадалыб соргъанын иги онгсунмай.— Кезиюу жетсе, къууум да этербиз.

— Жашынга къатын ала болурса?

— Ы-ы... да...

— Охо, менден несин букъдураса, Таусо.

— Тейри, аллай акъылыбыз да барды... ким биледи...

— Ахшыды, ахшыды,— деди Омар ол ишге артыкь уллу магъана бермегенча.— Къатын алгъан къуру сени жашынга тѣре туйюлду.

— Алайды, алай. Биз, къартайыб баргъан адамла, туудукъланы кѣрюб ёлюрге сюебиз.

— Айхай дейсе... Келинни уа кенгден келтирлик болмазса?

— Хо бир да. Кеси элибизде чохбашла азмы сунаса... табылырла бирле,— деб, жолуна кетди.

Омарны къулагъына Таусо жашына Асиятны тилейди деген хапар чалыннган эди. Ол аны жүрек тынчлыгъын чучхугъанды. Тамата къарындашындан туугъан жаш — Азамат анга жазгъан хар къагъытында Асиятны юсюнден сагъынмай къоймайды. Ол гитчечиклей ёксюз къалыб, Омарны къолунда ёсгенди.

Къарындашындан туугъан жаш школда окъуб айланнган кезиунде окъуна, ол Асиятны жүреги бла суйгеннин сезген эди. Ол заманда Омар, аланы экисин да бир юйдегили этерге деб кесине ант берген эди. Иш алай болуб тургъанлай, Асият башхагъа кетсе, Азаматны жүреги къыйналлыгъын ол сезе эди. Эштген хапарыны ётюрюк бла керти болгъанын билир эсем деб, Таусону аллын тыйыб, анга аны ючюн соруу эте кюрешген эди.

Бир кюн ингирде, Таусону жашы Аныуар, атасы базардан алыб келген башлы чурукъланы да кийиб, клубха барды. Анда адам кѣб эди. Кеси тенгли жашланы къатларында эншге ийиле да чурукъларына къарай, жетген кишича эки къолун да артха чалыб, ары-бери айланады. Сѣзге, оюннга хазна къошулмайды, хар затха кенгирекден къараб, бирде эринлерин чюйюрюб суйдюмсюз ишарады, бирде уа жашланы оюнларына бюсюремегенча этиб, къашларын туюеди.

Бу кезиуде клубну аллына Асият, Сурат, дагъыда бир къауум школчу къызла келдиле. Аланы кѣргенлей,

Аныуар имбашларын кымылдатыб, дёрденчигин кёртюруб, кьалгъан жашладан кесин, не да этиб, башха тюрлю, адетли кёргюзтюрге кюрешеди. Алай, Асият аны таба кьарамайды. Ол'а Аныуаргъа ачыу тиеди. Эштир эсе деб, кьаты жётел этеди. Алай киши анга эс бурмайды.

Къызла киногъа кирдиле. Аланы ызындан Аныуар да кирди. Ол Асиятны аллында шинтикге чёкдю. Сурат кюлюб ийди. Асият, не этесе дегенча, аны бутундан чимдиди.

— Ингирли бери бу адам сени тегерегинге айланганлай турады, сен'а аны сезмейсе,— деб Асиятны кьулагъына шыбырдады.

— Нек, ала?

— Сени анга берирге деб, атанг бла Таусону арасында иш жюрюген хапар барды. Тюнене эштгенме.

— Андан эсе ёлген этейим,— деди Асият кьатындагъылагъа эшдириб. Аныуар бойнун артха буруб, анга ишарыб кьарады. Аны алай этгенине Сурат тэзалмай бютюн да бек кюлдю. Кюлмей Асият да тэзалмады.

Асият кинодан кьайтыб келгенде, атасы бла Таусо, олтуруб, ушакъ эте тура эдиле. Къызын жюрегине биз сукъгъанча болду. Суратны айтханы эсине тюшдю.

— Къызы, кьонакъгъа сау кел десенг'а — деб, Жарахмат къызына тырман этди. Асият не этерин билмегенча, абчыды. Таусону юйде болгъаны анга эриши кёрюндю. Ич отоугъа ётюб кетерге умут этди. «Угъай, алай этсем айыб болур»,— деб печь аллында сюелгенлей кьалды.

— Не болгъанды, къызы, санга? — деб сорду атасы.

— Бир зат да угъай...

— Кино иги киному эди?

— Хау.

— Иги болур эди, ансы, бизни жаш да ары кетген эди,— деб Таусо кесин сёзге кьощду.

— Да, алай эсе, Асият кѳрген болур аны. Андамы эди Аныуар? — Къызы атасыны ауазында жашырын оюм болгъанын сезди.

— Кѳрмегенме... Манга аны не кѳрюр кереклиси барды.

— Охо, не хыны сѳлешесе. Бош алай сорама ансы,— деб, Жарахмат сѳзню жумушакъгъа бурургъа кюрешди. Асият, анга жууаб къайтармай, ич отоугъа кирди. Къыз, мычымай, къагъыт, къалам алыб, жазыб тебреди.

«Хызы-Таладан.

Азамат, хар къагъытынгда, «мени сюемисе?» деб жазаса. Тилейме, мындан ары, ол эки сѳзню сагъынма. Ала манга къалай эсе да къыйын кѳрюнедиле. Аланы окъугъан сайын, сен манга алыкъа толу ийнанмагъан сунама. Бир затха да эс бурма... Келир жайда аллынга къарайма.

Мени ишим игиди. Окъууум алгъынчады. Октябрны байрамында школ манга саугъагъа «Къурч къалай къатханды» деген китабны бергенди.

Шѳндю Томскеде кюн къалайды? Сууукъ боламыса? Бизде алыкъа къар жаумагъанды.

Къолунгу минг кере къаты къысама...

Асият».

Кече ортасына дери къызы эки кѳзюне жукъу кир-меди. Отдан чыкъ да ѳртеннге дегенлей, бир палахдан къутулургъа экинчи палах чыкъгъаны Асиятны жаш жюрегин таралтады. Таусо бош келмегенди. Атасы анга бош жумушакъ сѳлешмейди. Сурат айтхан хапар да бош чыкъмагъанды...

— Угъай... угъай, — деди Асият, жюрегин кѳркѳуу бийлеб.— Манга тиймегиз. Насыбымы жоймагъыз!..

Бу кезиуде, сен кѳркѳма дегенча, булутладан чыкъгъан толу айны нюрю терезеден тѳгюлюб, къарангы юйню ичин жарытды.

Къыш чилле кечелени биринде, кирпичкери бла къаш тюккери къырпакъ болуб, Шохай эфендини юйюне Таусо кирди. Кеч келсе да, эфенди къонакъгъа жарыкъ болду, аны тёрге чыгъарыб олтуртду. Алай Таусо юйню иесини кесине этген хурметин иги онгсунмайды, эфендиге суймей къарайды. Аны сезген Шохай, сёзюню оюннга тартаракъ этиб, айтды:

— Хи-хи-хи... Асыры бек сууукъ болур ансы, Таусо, элни огъары жанындан тёрбен жанына жетгинчи буз токъмакъ болуб къалгъанса да...

— Иш анда туйюлдю, — деди Таусо, жулуб алгъанча, эфендини сёзюн бёле. — Биз кишилебиз. Киши уа сёзюнде табылыргъа керекди.

— Хи-хи... да жаным, кёзюм, хы...

— Шохай, санга кюлкю болгъанлыкъгъа, манга кюлкю туйюлдю.

— Да мени не терслигим барды да?..

— Бу иш битеу элге хапар болуб...

— Да мен не этейим, Таусо. Школдан къайтыб келе тургъан къызны алыб къачалмагъан, сиз кесигиз терс туйюлмюсюз?

— Э-э, Шохай, башым бла ойнагъанны мен суймеучюме. Къыз барыргъа ыразыды, деб сен кесинг аллах бла ант этгенинги унутханмы этгенсе?

— Таусо, сен эсли адамса, къызны бир гынтды кезую да болады...

— Аллай гынтды манга керек туйюлдю. Жашым битеу элге кюлкюлюк болуб къалгъанын билемисе?

— Ой, сен'а. Быллай бир неге ашыгъаса. Тюз окъууну бошагъан кюн, ол келин болуб, сизни юйню бир муйюшюнде сюелмесе, сора мен да бу сакъалны бош журютеме.

— Мен санга да, сени сакъалынга да ийнанмайма.

Ол бергенчигими, Жарахматха айт да, артха кыайтарсын.

— Ий, сен'а... тели болма...

— Эндиге дери тели болган эсем да, мындан ары уа тели болмам, аллах сен айтхан эсенг.

— Кызы окзуун бошагынчы чыда...

— Ол ахчачыкны бери кыайтарчыгыз. Мен зор бла жашыма кыатын аллык туюлме.

— Да, жашынг аны кыаллай бир суюгенин'а билемисе? Ы!

— Суюуб жарылыб кыалса да, мен анга урлаб кыыз элтирлигим жокду.

— Сен элтме... эштемисе, киши да элтмесин, кыыз кеси барлыкды.

— Кыой, Шохай, сени ол сандырауларынг мени эрикдиргендиле. Тамбла бу заманда ахчаны табыб тургуз, мен келирме,— деб Таусо олтурган жеринден кыобду.

— Алай эсе,— деди эфенди, сууук бет алыб,— дауунгу даулар адамынга айт. Сени жашынга берирча мени кызым жокду, сенден мен кыалын алмаганма.

— Бетсиз,— деди Таусо ачуланыб.— Айыб туюлмюдю санга, ак сакыаллы кыарт кишиге, аллай затланы айтырга. «Атасына не жетеди мен турганлай» деб, хар ишни да сен этиб айланганынгы унутханмы этгенсе?

— Тоба астофируллах, не кыйын адаменг сен. Аллахны минг кере налаты болсун санга. Эфендини бетине кыараб не затла жаншаб бараса сен.

— Эфендилегинге да, жапынга да сени минг кере налат болсун! — деб Таусо юйден эшикни кыаты уруб, кыаны бузулуб чыкды.

Аны жеринде кимни да кыаны бузулук эди. «Кыыз биледи. Терт-беш жашны жиберигиз да, ингирде, школдан кыайтыб келе турганлай, кыачырсынла», — деб

Шохай Таусо бла сёзюн бошагъан эди. Бозасын да салыб, малын да союб, бир къауум жашны да жыйыб, Таусо озгъан кече къууумну башлагъан эди. Алай, къызы алыб къачаргъа баргъан жашланы бурунлары салыныб къайтханларын кёргенде, аны кёзлери тана кёзлеча жанган эдиле.

— Къайда келин'а? — деб ол жашлагъа, тынгысыз болуб, соргъанда, аладан бири: «Аллах, аллах, от салыб къоя эди да. Асият кеси да, къатында эки тенг къызы да хахай этиб, битеу элни юсюбюзге буруб, кюлкюлкю этиб ийдиле да», — деб жууаблады.

— Да, юйю къуругъан Шохай, акъ сакъалы бла манга ётюрюкмю айтханды да?..

— Оллахий, Шохайны санга не айтханын биз билмейбиз, алай, ол биз кёрген къыз бу юйге келгенден эсе, ёлсе окъуна ыразы болгъанча алай кёрюнгенди.

Экинчи кюн эртденликде Таусогъа тюбеген адамла анга: «Ала келининг да огъурлу болсун... Бизге да билдирмей...», — деб, масхаралаб, жерге кирлик этген эдиле. Ол халкъ жатхандан сора, таша жолланы бугъа, Шохайгъа аны ючюн баргъан эди.

Таусо кетгенден сора, Шохай, мычъмай, къарындашыны юйюне барды.

— Жарахмат, менме, ач эшикни.

Шохай, хада къочхарча, башын да эншге тутханлай, къарангыда абына, сюрюне юйге ташайды. Ажа чыракъны жандырды. Жарахмат жукъу басхан кёзлерин ууб бошады да, тамата къарындашыны саз бетине, кече ортада не айланаса дегенча, соруулу къарады.

— Ол аман къул Таусо, — деб башлады Шохай, ачуланыб, — бир терслигим болмай тургъанлай, келе келиб, сакъалыма тюкюрюб кетгенди. Къыз ёсдюреме деб, сиз ит ёсдюрген кёреем... Ол берген ахамы артха къайтарыгъыз деб аман жаныб кетгенди.

— Ахчаны кьайтар дегендими дейсе? — деб Жарахмат ёню кьалтырай сорду.

— Да, кьайтармай не этериксе. Ол санга ахча борчлуму болгъанды...

Шохай сёзюн андан узакъгъа созмай, юйюне кетди. Жарахмат кече узуну, кызы ючюн кьалыннга деб Таусодан алгъан ахчаны кёкюрегине кысханлай, танга жукъламай чыкъды. Алай ол не бек адыргы этиб кюрешсе да, ахчаны иесине кьайтарыгъа тюшдю. Алай бла Асият дагъыда бир зарауатлыкъдан кьутулду.

Арну, жай кюнлени биринде «Томск-Москва» деген пассажир поездге миниб, Азамат жолгъа атланды. Къыйырсыз кенг тюзлени кесини деменгили кючю бла элгендире, паровоз узун составны тартыб, кыстау баррады. «О-о, Туугъан журтум, кьалай уллуса, нечик тамашаса!» — деб, Азамат терезеден кенг аулакълагъа кёз къакъмай кьарайды. «Къаллай уллу жерни адамыма мен!» — деб ёхтемленеди кёлюнден. Темир жолну жанында телефон столбала, бармакъланы санагъанча, бирини ызындан бири терк-терк артха озадыла. Паровозну быргъысындан чыкъгъан кьалын акъ тылпыу, хауагъа жайылыб, гунч болады.

Азаматны кьатында, терезеден кьараб баргъан, сазбет, оруслу жаш:

— Къыйырсыз тенгизча, бу аулакъ тауусуллукъ болмаз дейме,— деди. Эки жашны арасында ушакъ башланды. Бир кесекден ала, адетдеча танышхан да этдиле.

— Мөн Иркутскеден келеме,— деди оруслу жаш Гриша Сейнов,— анда медицина институтда окъуйма.

— Жашагъан'а кьайда этесе?

— Москвада.

— О-о, сора, юйюнге менден сен алгъа жетериксе,— деди Азамат.— Мен'а Москвадан ары да эки кюн барлыкъма...

Танг ата, поезд Омскеге жетди.

— Сен юйге телеграмма жибергенмисе,— деб сорду Азамат жангы шуёхуна.

— Угъай,— деди Гриша.

— Кел сора, жиберейик.

Ала экиси да телеграфха кирдиле. Жарыкъ ишара, «Телеграмма» деген терезечикни аллына сюелдиле да, бланка тиледиле. Сарычач къыз, жашланы жарыкълыкъларын иги жаратмагъанча, бир ненча телеграмма бланканы юслерине атды да, къайры эсе да гузаба болуб, чабыб кетди.

— Ма, санга, былада не аз да адежлик жокъ кёреме да,— деди Сейнов, сейирсиниб. Телеграфда ишлегенле ары-бери чабадыла, не эсе да уллу къайгъы этгенча кёрюнедиле. Азамат бланкны толтурду да, терезеден ары узатды. Алай анда киши да жокъ эди. Жашла поезддан кечигиб кълмайыкъ дегенча, тынгысыз бола, сагъатларына къарадыла.

Бир аздан алагъа бланкла берген сарычач къыз тынгысыз болуб келди. Аны бет къаны кетибди.

— Сиз хар заманда да былаймы ишлейсиз? — деди Азамат телеграмманы къызгъа бере, тырман этиб. Бу кезиуде, бир тиширыу келиб, сарычач къызны, «хайда» деб, ашыкъдырыб чыкъды.

— Жашла, кечпинлик беригиз, мен бусагъат...

Къыз биягъы къайры эсе да думп болду.

— Ала, не эсе да былада бир иш барды, сеземисе,— деди Гриша.

— Ким биледи... абчыб айланяганча кёрюнедиле. Бир магъаналы телеграмманы башха жары ийиб, гузаба эте болурламы...

Сарычач кыыз, дагыда келиб, жерине чөкдю. Бу жол'а аны бети бютюн да агъарыбды.

— Кызы, кечгинлик бер, — деди Гриша телеграфисткагъа, — не болгъанды сизге? Кыайгъы этиб айланганча кёрюнесиз.

— Германия бизге уруш ачханды...

— Не за-ат?!

— Бюгече чабхандыла... сагъат төртде...

Эки жаш да не айтырларын билмей бир бирлерине къараб, сейир болдула. «Телеграфистка кыыз ойнагъан ишми эте болур... Хо бир да, адам аллай зат бла ойнаймыды», — деди Азамат ичинден. Сарычач кыыз Азаматха телеграммасыны квитанциясын узатды, жаш аны къолуна алыб къарады да:

— Иш алай эсе, мындан не хайыр,— деди ол Гришагъа. Ала экиси телеграфдан чыгъыб, тебрей тургъан поездге чабдыла. Жашла тынгысыздыла. Абери эштген адам болурму деб, вагонну ичи бла ёрге, эншге озадыла. Ушакъ эте тургъанланы сёзлерине къулакъ саладыла. Алай урушну юсюнден киши жукъ айтыб эштмейдиле.

Поезд Тюмень шахаргъа жетгенде, бары да белгили болду. Вокзалны аллында репродукторлагъа адамла сагъайыб тынгылайдыла... Фашист Германия Ата Журтубузгъа чабханды.

Кыайгъылы хапар жүрекдени титиретеди.

Поезд белгиленген кезиунден иги кесек кеч кыалыб тебреди. Вагонланы ичи адамладан тыкъматыкъ болгъанды. Ачы хапар жүрегине жара салгъанча, паровоз да вагонланы кыйналыб тартады. Эки жаш бир бирге къаршы олтуруб, ичлеринден сагъыш этедиле. Хызны Тала, аны кыалын агъачы, бирге ёсген тенглерери, жууукълары Азаматны кёз аллында сюелдиле. Асиятны эсине тюшюреди. Институтну, студент шуёхларыны юсюнден оюмлайды. «Жашау кыалай таб бара тура эди... Энди ол, кыала оюлгъанча, оюлубму кыаллыкъ

болур?»—деди жаш ичинден. Ол, ауур кючсуне, башын кетюрюб, Гришагъа къарады. Оруслу жаш да башын эки кьолу бла тутуб, терен оюмгъа кетиб олтура эди.

— Гриша, мен ол телеграмманы бош жибергенме,— деди Азамат.

— Нек? — деб, оруслу жаш, аны айтханыны магъанасын толу ангыламагъанча, анга соруулу къарады.

— Да, мен элге барыб не этерликме. Анда да жашла аскерге кете болурла... Шендю жууукъланы кёре айла-ныр заман туюлду.

Сейнов жууаб къайтармады. Ол таулу жашны акъылын сезди.

Поезд Москвагъа жыйырма алтынчы июнда, тюш бола жетди. Ата журтну ара шахары къайгъылы эди. Къайры къарасанг да солдатланы бла офицерлени кёресе. Жерни титирете, арсланлача ёкюре, ауур танкала да барадыла. Кёгде самолётла ары-бери учадыла.

— Азамат, бизге къайтайыкъ да, военкоматха андан сора барырбыз,— деди Гриша трамвайгъа мингенден сора. Ала тогъуз этажлы, уллу юню аллында трамвайдан тюшдюле. Экиси да лифт бла алтынчы этажгъа кетюрюлдюле.

— Жетдик, — деди Гриша, фатарладан бирини звоногун зынгырдата. Эшик терк ачылды. Элли — элли беш жыл чакълы жашагъан тишируу: «Келдингми, жашым?» — деб жилиамсырай, Гришаны къучагъына кысыды. Жашла юйге кирдиле.

— Мама, папа уа къайдады?

— Тюнене кетгенди. Сени кёрюрге къаллай бир адыргы этиб кетди,— дей, Гришаны анасы кьол жаулугъу бла бетин жабыб жилиады.

— Мама, этме алай... Тилейме...

— Атанг санга айтыр сёзлерин айталмай кетгенди...

— Мама, не этериксе, жилиаб биз табарыкъ жокъду. Биз нек жилиайбыз, кюйсюз душман жилиасын.

— Къайдан келди бу палах, къайдан?..

— Мама, шендю биз бир жерге барыргъа керекбиз. Терк окъуна къайтырбыз.

Жашла тюзюнлей военкоматха бардыла. Анда адам къылыкъсыз кѣб эди. Бир ненча сагъатдан алагъа да кезиу жетди. Стол артында олтургъан полковник, не эсе да къыстау къагъыт жазады. Бек ашыгъыулу иши болур ансы, жашлагъа да эс бурмай кюрешеди. Азамат, кеслерини кабинетге киргенлерин сездире, жѣтел этди.

— Бусагъат,— деди полковник башын да кѣтюрмей. Эки минутдан ол къагъытны жазыб бошады да: «Ыхы... тынгылайма сизге...» — деб жашлагъа къарады. Азамат аны аллына жууукъ барды.

— Мен кесим студентме,— деб башлады ол,— Том-скеде окъуйма. Қаникулгъа юйюме къайтыб бара эдим...

5

1941-чи жылны декабрь айы. Хызны талачыла аскерге барлыкъланы ашырыб бошагъандыла. Бир талай жаш кеслери тилеб, урушха алай кетгендиле. Эл, къалай эсе да, ёксюз къалгъанча мудах кѣрюнеди. Орамлада тиширыула бла къарт кишиле болмаса, башына бѣрк кийген хазна жан эсленмейди. Къатынла бир бирге терк-терк кире, чыгъа, хапар соруша айланадыла. Почтачы келсе уа, «Бизге жукъ бармыды?» деб уллу, гитче да аны аллына чабады. Адамланы жюреклеринден тынчлыкъ кетгенди. Жаш келинле эрлерине термиле, кечелерин жукъусуз оздурадыла. Анала жашларын кюсейдиле, эгечле къарындашлары ючюн жарсыйдыла, сабийле уа аталарын излейдиле.

Асланов Дахир Райондан кеч къайтды. Юйге кире келгенлей, пальтосун тешиб, сейнада чюйге такъды.

Къатыны Жансурат бла да сёлешмей, ауур кючсюне, тёрде эски диваннга ауду.

— Атам сени сакълаб, кёб олтуруб кетди... — деди Жансурат эрини аллына келиб.— Не болгъанды санга? Бюгюн да кюнюнг туююлду сени.

— Бош алай... Письмо келмегенмиди?

— Келгенди.

— Берчи бери... Кимденди?

— Зейтундан.

Дахир юч мюйюшлю къагъытны терк ачды.

«Багъалы шуэхум, Дахир!

Бу къагъытны санга окопда жазама. Башымдан окъла ачы сызгъырыб озалла. Алыкъа ишибиз иги туююлду. Душман, болгъанны от эте, ёшюнюн алгъа урады. Бизникиле тохтаусуз артха баргъан сунама. Бир къауум жерледе, табан тиреб, гитлерчилеге кючюбюзню сынатабыз. Брянскеде биз къанлы сермеш бардырыб, сахарны бир ненча кюн душманнга бермей тургъанбыз. Жерни къызыл къан жууады, сахарла, элле жанадыла... Быллай къыяма урушну сёз бла айтыб жетишдирген къыйынды. Душман асыры къаруулуду. Алай хорларлыгъыбызгъа не аз да ишекли болмайбыз.

Дахир, кесинг къалайса? Элдегиле къайгъы эте болурла. Не этериксе. Шёндю къайгъылы заманды. Аскерге кетген башха жашладан бир хапар билмей къалгъанма. Къайда болурла ала? Хайда, тюбешгинчи эсен болайыкъ... Беш-алты минутдан атакагъа чыгъарыкъбыз. Зейтун».

Дахир къагъытны окъуб бошады да, терен оюмгъа кирди: «Ит фашистле Ата журтну тонайдыла... Халкъны инжилтедиле. Тенглерим къан тёгюб айланганда, мен'а мында, къатынла тюбюне кириб... Угъай, ол жарамайды. Военкоматха тамбла да барыргъа керекди. Менден сора элде колхозгъа председатель табылмаймы къалгъанды?..

Не хиликгялыкъды бу!..» Дахир ахыргъы сѣзлерин ачыуланьб, эштдириб айтды. Жансурат элгенди:

— Не болгъанды санга?

— Не боллукъ эди... Мени урушха барыргъа нек къоймайла! Бюгюн да унамай ийгендиле.

— Сени саулугъунг жарамайды.

— Нек жарамайды?..

— Саулугъунг иги болса эди...

— Къойчу, сен да, ачыуума ачыу къошма...— Дахир къаты жѣтел этди, бети къулакъ артларына дери къызарды. Жансурат аны башын къойнуна кысыб, чачындан сылады.

Асланов райкомгъа дагъыда барды.

— Бу кыйын кезиуде не ары-бери жортуб айланаса? Энди уа не жумушунг барды? — деб, райкомну секретары Саламбердиев анга сууукъ тюбеди.

— Юйде туралмайма,— деди Асланов, къарыккъгъан ѳн бла.— Тенглеримден айырылыб элде къалгъаныма жюрегим кыйналады. Мен да урушха барыргъа сюеме. Бирси жашлача, Туугъан журтума чабхан бѳрюле бла сермеширге сюеме. Шѳндюге дери тѳзгеним боллукъду...

— Кесинги сууут, Дахир,— деди Саламбердиев аны сѳзюн бѳле.— Сени саулугъунг иги болса эди, фронтха эртде кетеригенг.

— Саулугъум игиди.

— Врачланы заключениясы алай айтмайды. Сен, андан эсе, колхозну ишин адамыча къолгъа ал. Шѳндю биз, барыбыз да, урушдабыз, Дахир. Сен аны ангылагъан эт. Къолубузгъа шкок алыб айланмагъанлыккъгъа, бойнубузда уллу аскер борч барды. Сизни элде колхозну ишине оноу этиб, элдегилени ызындан тизерча адам къалмагъанды. Урушха уа, шкокдан сора да, аш-суу, кийим керекди. Аланы биз, тылдагъыла мажармасакъ

ким мажарлыкъды? Ол затны юсюнден сагъыш этерге керекди.

Дахир райкомну секретары бла андан кѣб даулашыргъа болмады. Кабинетден ауур кючсуне, ыразы болмай чыкъды.

8

Кече узуну тохтамай къар жауду. Акъ къалпакъла кийилгенча, юлени башлары къалын къар бла жабылгъанды. Агъачда бийик чинарла, жаз башында алма терекле чакъгъанча, чиммакъ бутакълыла болгъандыла.

Асият эртденликде школга тебреди. Эки аягъын кючден ала, сагъыш эте барады: «Мени кѣз жарыгъым, сен болгъан жерде да къар былай къалынмы жаугъан болур. Кесинг да кѣбден бери бир къагъыт нек жазмайса? Игисагъан шѣндю сени къатынга тюшюб къалгъаем ансы, башха насыб керек туюл эди. Оу кюнюм, санга бир зат болгъандан эсе, ёлюб кетейим...» Асият терен сагъышха берилиб, школдан озуб кетгенин сезмедди. Кеси ызлагъан жол бла артха къайтды. Дерсге кирирге къонгуроу урулгъан кезиуде, ол терлеб, школну арбазына кирди.

Онунчу классда биринчи дерс тригонометриядан эди. Окъуучула дефтерлерин бла китабларын алларына салыб, устазны сакълайдыла. Юч минут озду, беш... алты... он минут озду, устаз'а келмейди. Жашладан бири устазны нек келмей тургъанын билейим деб жеринден къобхан кезиуде, классха школну директору Эртауов кирди. Окъуучула аны келгенине сейир эте, жерлеринден къобуб, анга хурмет бердиле.

— Олтуругъуз,— деди Харун мудах ён бла,— дауур этмей дерслеригизни кесигиз окъуй туругъуз.

— Шерифа Самадовна уа къайдады? — деб сорду Асият.

— Эртденли урушдан анга къайгъылы хапар келгенди,— деб жууаблады директор.

— Не болгъанды?

— Къаллай хапар?..— деб, окъуучула къайгъы этиб сордула.

— Шерифа Самадовнаны эри Туугъан журтубузну ара шахары Москваны душмандан къоруулай, чынтды эрча жан бергенди.

— Оу, кюнюм! — деб, Асият партадан къобду. Тёгерегине къарады, классда битеу окъуучулары кёз къарамлары кесине айланыб тургъанын сезиб, бир кесек уяларакъ болуб, жерине чёкдю. Аны жүрегин алай къаты элгендирген не зат болгъанын, классда Суратдан сора киши билмеди. Эртауов кетди. Окъуучула устазларына жазыкъсынганларын хапар этиб башладыла. Асият китабларындан бирини ичин ачды да, кеси кёзлерине кеси ийнанмагъанча, юч мюйюшлю письмону тышында адресин жашыртын окъуду: «Москва, полевая почта...»

«Ах, кюнюм,— деди ол ичинден, китабны жаба,— анга бир палах болгъанды ансы, онжети кюнден бери къагъыт жазмай турмаз эди. Не этейим энди...»

— Кесинги къолгъа ал, Асият, ол сау эсен айлана болур,— деди Сурат, аны къулагъына шыбырдаб.

— Ким биледи, жүрегим жеринде тохтамайды. Шерифа Самадовнаны эри да Москвада жоюлгъанын кёресе да.

— Охо, да барысыдамы жоюлдукъ сунаса да?

— Бир къагъыты келсе эди...

— Санга келмегенликге, Омарлагъа иш келе болур, соргъанмыса?

— Соргъанма, келмейди.

Дерсден чыгъаргъа къонгуроу урулду. Окъуучула классладан чыкъдыла. Къайгъылы хапарны барысы да эштиб, мудах болгъандыла. Аланы кёбюсю Шерифа Са-

мадовнаны эри Солтанны ахшы таныучу эдиле. Ол колхозда бухгалтер болуб ишлеучю эди. Оюнчу, халал адам эди.

Хызны Талагъа фронтдан келген биринчи къайгъылы хапар ол болду. Къатынла жыйылыб, Солтанны жияуун этедиле. Ауур къайгъы Шерифаны къаты инжилтеди. Эки жашчыгъын ёшюнуне кысыб, ачыудан кюйген жюрегин чёкдюралмай жияйды.

Асият ингирде почтагъа барыб, андан санлары тюшюб къайтды.

— Къызым, ауругъанмы этесе? Бетинг аман болуб тургъанча кёрюнеди кёзюме,— деди анасы тынгысыз болуб.

— Угъай, анам... аурумайма,— деди Асият, ауур кючсюнуб. Андан сора жукъ айтмай, пальтосун тешди да, ич отоугъа кирди. Бир кесекден ызындан Ажа да кирди. Къызыны жуургъан бла басдырылыб, жатыб тургъанын кёргенде, аны жюрегин къайгъы бийледи.

— Къызым, менден неге жашыраса... не затынг ауруйду.

— Бир затым да аурумайды, аурумай! — деди Асият жуургъан тюбюнден аз хыны сёлешиб.

— Угъай, къызым, бир палахынг барды... Мен бу сагъат атангы къарындашын чакъырыб келейим... Кёз тийген болур, юфгюртюрге керекди.

— Керек туююлдю...

Ажа къызыны сёзюне кзулакъ салмай, юйден терк чыкъды. Мычымай ол Шохайны алыб келди. Эфенди Асиятны къатына келди да, «Бисмилляхи рахман-рахим», деб жуургъанны кётюрюб, аны башын ачды.

— Не болганды санга?

— Къойчугъуз, аллахчу, манга бир зат да болмагъанды,— деб къыз жуургъанны тартыб, башын тумалады.

— Тоба астофируллах,— деди эфенди Ажагъа къараб.— Антым, иш таб тюйюлдю. Жин зараны ишми жетген болур,— Асиятха бурулады.— Къызы, башынгы ашчы бери.

— Тилейме, къюгъуз мени. Бир зат болмагъанды.

— Охо, бетинги ач.

— Ачмайма, жукъум келиб турады.

Ажа эфендини къулагъына шыбырдаб:

— Охо, юфгюр да къой, сыйлы тылпыу жууургъандан да ётер,— деди.

— Къуран аны унамайды... Алай не этериксе...— деб эфенди ичинден бир затланы шыбырдаб, Асиятны юсюне эки юч кере юфгюрюб тюркюрдю. Андан сора Ажа да, ол да тыш отоугъа чыкъдыла.

— Юйюнге эмина кирсин, шытыларынгы бери чачыб кетмесенг,— деб Асият жууургъанны аякъ жанын баш жанына буруб, юсюне алай жабды.

— Гяур болсун ангылагъан, арт кюнледе нек эсе да таралыб барады,— деди Ажа Шохайгъа.— Кёз тийгеннге ушайды.

— Бир да къоркъма, кёз угъай, таш тийсе да, анга боллугъу жокъду. Мен тюркюрюб, аягъы юсюне сюелмей адам къалмагъанды.

— Атасы да юйде болмагъанын кёрдюнгмю,— деб жарсыды Ажа.

— Келин, сен'а бир затны ауузгъа алсанг, аны чайнагъанлай тураса. Анга боллукъ бир хата жокъду. Ол юйге келмегенин иги этеди. Шёндю маллада тургъан бир заманда да болмагъанча къолайлыды.

— Къалайлыкъ бла?

— Эх, «Тиширыуну чачы узун, акъылы къысха», деб бурунгула къалай таб келишдириб айтхандыла. Сизни тайфа бир затны ангыламайды.

— Не затды бу, быллай бир, биз ангыламагъан?

— Германия уруб кириб келеди,— деди Шохай, юй-

де тыш адам жокъмуду дегенча, төгерегине сакъ къарай,— ол жетгенлей колхоз чачылган этерикди. Алай болган кезиуде малчыла кеслерине асламыракъ юлюш сермерге боллукъдула. Жарахматха мен аны ангылатханма...

— Кет, аурунг, мен'а не зат айтаса деб турама.

— Ма, кѳресе да, сизге хар зат да ма алай бош кѳрюнюб къалады.

— Манга малы да, Германиясы да керек туююлдо, туб болсунла. Жашагъанымча жашаб тургъаным иги эди барындан да.

— Ай, акъыл къысхалыгъ'а... акъыл,— деди Шохай, ауур кючюне.

— Кесинг сагъыш эт, элни ахшы жашларындан бири, Солтанны эшиги жабылды, оту ёчюлдо. Къой, аурунг, къой...

— Элни бек ахшы жашларындан бири,— деди эфенди масхара эте.— Неси иги эди аны, коммунистни?..

— Кет, аурунг, ёлген адамгъа алай айтыргъа ырысды. Жаннетли болсун, хариб, адамгъа ийнени кѳзю тенгли бир хатасы тийиб билмейме мен аны.

— Тоб-тоб эте тураса сен алай,— деди Шохай. Ол Ажаны «Олтур, азыкъ ашай бар», дегенине да къарамай, юйден чыгъыб кетди.

7

Ал кюнледеча болмай, урушдан къайгъылы хапарла энди терк-терк келе башладыла. Къатынланы кѳзлеринде кѳз жашлары къурумай тебрегенди. Бушуу къагъыт келген анала, эгечле сарнайдыла, тараладыла.

Таймазланы Инал колхозну Къызыл Тамакъ деген жеринден къыйын ауруб къайтханлы, эки ай чакълы заман озгъанды. Халкъны бу къыйын кюнлеринде тө-

шек болуб кьалгъанына ол бек жарсый эди. Душман жууукълашхан сайын, элде кьайгъы ёседи. Колхозну ишин бардырыгъа адам кюч жетишмейди. Элде низам бузула барады. Дахирни кечеси, кюню да кьазауатды.

Миннген атын тер басыб, Къызыл Тамакьдан кьайтыб келе тургъан Дахир, кюн тууушда олтургъан Иналны кёрюб, сабийча кьууана, атдан секириб тюшдю. Къарт да чум тыягъына тыяна, жеринден кьобду.

— Инал!.. Тургъанлыгъынгмыды бу? — Дахир къартны кьарыусуз кьолун тутду.— Къалайса?..

— Игиме... Не хапар?..

— Хапарла хазна туююдюле... Магомедов Къызыл Тамакьгъа келиб кетгенди.

— Не айтады ол'а?

— Партизан отряд кьурай айланады. Аны айтыууна кёре, партизанла бизни элни тауларында тохташырлыкь болурла. Баям, элге уа кеси аскерибиз кирлик болур.

— Партизан отряд,— деди Инал, терен сагъышха берилиб. Революцияны жылларын эсине тюшюрдю.— Битеу халкь, Совет властны душманларына кьажау, кьаялача кётюрюлюб, аланы ууатхан эди. Ол кезиуде Инал кеси да партизан эди. Деменгили халкь кючню бир гитче учхуругъу болгъанына ёхтемлене эди. Алай, энди ол партизан болалырмы? Ата журтну душманына алгъынча кьажау сюелалырмы? Ай, анасыны, шёндю жашлыкь къалай керек эди!..

Иналны сагъышын почта жюрютюучю бёлдю. Къарт почтачыны бетинде мудах халны кёрюб, жүреги юркъю, санларында кьумурсхала жортуб айланганча болду.

— Халим, бююнню почта кьайгъысызды да? — деб сорду Асланов да, тынгысыз бола.

— Дахир, кимни суюсенг аны сал, бу ишни мен мындан ары бардыраллыкь туююлме,— деди ол бойнун да бир жанына кьынгыр этиб.

— Нек, Халим?..

— Керек туйюлдю. Жюрегим кетюралмайды. Биреу-ню арбазына бушуулу хапар алыб баргъан тынчмы суна-са... Андан эсе, тели болуб, агъачха кетиб кьалгъан да игиди.

— Да, не этейик да...

— Не суйсенг аны эт... Бюгюнден сора мен почтаны ташырлыкъ туйюлме. Тюненели бери бу кьагъытны бералмай айланама. Ма, сен бер,— деб Халим кьоюн хуржунундан чыгъарыб, Дахирге тёрт мюйюшлю конвертни узатды.

— Неди бу?

— Окъу.

Дахир конвертни ичинден зарф бла жазылгъан кьагъытны чыгъарды.

«Хызны Тала, Чабаева Ханшиятха.

Багъалы Чабаева, Сени жашынг Чабаев Магомед, суйген къралыбызны душмандан кьоруулай, эрлик бла жан бергенди. Ол айтхылыкъ танкчы эди. Кёб сермешледе талай кишилик кёргюзтгенди, душманнга кёб халеклик салгъанды. Къызыл Байракъны ордени бла саугъаланнганды.

Багъалы Ана, тёз, аллай жигит жаш ёсдюргенинг ючюн, ёхтемлен. Биз аны къанын душмандан алырбыз. Полкнун комиссары Васильев».

— Магомед...— деди Дахир кёлю толуб.— Къаллай ёткюр жаш болуучу эди.

— Адамларыбызны желмауузча жутуб барады бу уруш,— деди Халим къаны къайнаб.

— Болса да, Халим, сен бу ишни кьойма. Халыбызны билесе. Адамла жетишмейдиле...

— Айтхан иш да этме, Дахир. Къышда юшютуб, бир аягъымдан айырылгъанда — тёздюм. Жангыз балам ёягенде, анга тёздюм... Алай бу ишге тёзалмайма... Къаллай иш буюрсагъыз да этейим. Аягъым болмагъанлыкъ-

гъа атха миниб, тууарла кюталлыкъма, къолумдан келген затха угъай демейме...

Инал да Дахир жанлы болуб, не бек кюрешселе да, Халим унамады. Ол кюн окъуна, Дахир почтачы излей, эл тубюне жайылды. Халим'а экинчи кюн Инал бла бирге Къызыл Тамакъгъа малланы кютерге кетди.

8

Уруш барады. Къан тегюледи. Жыйырманчы ёмюрню от кючю жерни титиретеди. Совет адамла къанлы душман бла нартлача сермешедиле. «Совет Союзну терк окъуна уруб алырбыз!» деб чабхан гитлерчиле бизни жерибизде кеслерине кёр табадыла. Ала Сталинградны къатында къылыкъсыз ууатылгъандыла. Душманны Москвагъа чабхан къаууму къаны бла къатыш болгъанды. Алай, душман алыкъа кючлюдю. Ол хорламны кюсейди, умут юзмегенди. Къутургъан бёрюча, мыллыгын алгъа атады...

Тамата сержант Келеметов Азамат полкну штабы тургъан блиндажгъа тири кирди да:

— Жолдаш полковник, сизни буйругъугъуз бла келдим! — деб стройдача сир болду. Къыркъ беш жылы болгъан, узун мыйыкълы офицер столда картадан кезлерин айырды да, тамата сержантха, къолу бла, бери жууукълаш, дегенча белги берди. Блиндажны ичинде полковникден сора да жети аскерчи бар эди. Ала барысы да картагъа къараб, полковникни айтханына тынгылайдыла. Жау чыракъ блиндажны ичин къарыусуз жарытады.

— Душманны ал сатыры ма былайдады,— деди полковник къолунда къарындашыны къыйыры бла къара ызыкъны кёргюзте.— Сиз бу сууну бойну бла жарым километр тенгли баргъандан сора, онг жанына бурулургъа керексиз. Алайы къалын чырпыды...

Полковник айтырын айтыб бошагъандан сора:

— Ангыладыгъызмы? — деб сорду. Орта бойлу, ётюр къара кёзлю лейтенант: «Ангыладыкъ, жолдаш полковник», — деб терк жууаб берди. Азамат аны уста таныды. Ол аны бла бирге разведкагъа бир ненча кере баргъанды. Тасхачылыкъ иште лейтенантны хунерлигине не менме деген разведкачы да сукъланырчады. Бек жууаблы разведкагъа барыргъа тышсе, Галимовну биринчи чакъырадыла. Блиндажда аны кёргенлей окъуна, Азамат кыйын жолгъа чыгъарлыкъларын сезген эди.

Кёз байланнгандан сора, тасхачыла жолгъа чыкъдыла. Аланы баш борчлары «тил» келтириу эди. Кече ортасына жууукъ, ала иш бардырлыкъ жерлерине жетдиле. Ракетала тегерекни жарытадыла. Гитлерчи къалауур автоматын хазыр тутханлай, сакъ айланады. Галимов Азаматны къулагъына:

— Биз штабдан адам элтирге керекбиз. Сен эки нёгер ал да, бир тюрлю тауушсуз, къалауурну кетер, — деб шыбырдады. Азамат, аны эки нёгери да бауурлары бла сюркелиб, гитлерчи къалауургъа жууукълашдыла. Ала таб кезиуню марлаб, алгъа секиредиле. Къараб къарагъынчы, къалауурну тунчукъдурдула. Галимов къалгъан жашла бла жер юйге кирди. Ала андан биреуленни алыб чыкъдыла да, мычымай, къарангыгъа ташайдыла. Тревога болуб, гитлерчиле совет тасхачылары ызларындан тышдюле.

— Азамат, нёгерлеринг бла аланы тый! — деб буюрду Галимов. Автоматладан жауунча жаугъан окъладан талай фашист жерге къабланды. Патронлары тауусулгъандан сора, Азамат нёгерлерине:

— Къутулугъуз! — деб, кеси да чырпыла ичине секирди. Алай, бу кезиуде аны онг имбашын бир зат къаты кюйдюргенча болду. Сора кёлю аман эте барыб, жерге ауду...

Азамат эсин жыйыб, кёзлерин ажъыртын ачды. Ол

къайдагъысын да билмейди. Сыртындан тюшгенлей жатады. Бойнун буруб, тегерегине къараялмайды. Онг имбашы биреулен бичакъ бла кесе тургъанча, къаты ачыйды. Бираздан ол сынсыгъан ауазла эштеди. Къайдан эсе да къулагъына бир тыхырдагъан тауушла да келеди-ле. Хар зат анга тумандача керюнеди. Башын кетюрюрге кюрешеди, алай болалмайды.

Экинчи кюн, Азаматны къатына, юсюнде да акъ халаты бла жаш тиширыу келди да, аны халына къарады. Жаш тилин кючден айландыра, хырылдагъан, къарыусуз ён бла: «Мен къайдама?» — деб сорду. «Санга шендю селеширге жарамайды...» — дей, тиширыу аны башында жастыкъ орнуна салынган эски фуфайканы таб этди.

— Айт! Къайда болгъанымы айт!..

Бу кезиуде юйге, немец тилде селеше, экеулен кирдиле. Аланы сёзюн эштгенде, Азаматны жүреги элгенди. «Фашистлени къолуна тюшгенме...» — деди ол ичинден. Ол кесини санында окъ жараны ачыгъанын да унутду. Жюрегин ачыу кысыб, кёзлерин ау басды.

Немецлиле тюзюнлей аны къатына келдиле. Аланы бирини къолунда гитче чемоданчыгъы, юсюнде уа акъ халаты барды. Аны врач болгъанын Азамат сизди. Алай экинчиси уа?.. Экинчиси уа — гестапочуду.

Врач Азаматны бууунунда къан тамыргъа бармакъларын салыб, бир кесек мычыды. Гестапочу врачха соруулу къарады. Врач, жууабны орнуна, чемоданчыгъын ачды да, алайда сюелиб тургъан тиширыугъа шприцни кёргюзтдю. Тиширыу Азаматны билегине укол этди. Врач чемоданчыгъын алыб, гестапочугъа баш ийиб, чыгъыб кетди. Гитлерчи Азаматны къатына жууукъ барыб:

— Къоркъма, биз сени сау этерикбиз. Немецлиле огъурлу адамладыла, — деди, орусча чалыб селеше. Сора хуржунундан сигаретле чыгъарды да, бирин Азаматха узатды. Азамат, керек туююлдю дегенча, башын кымылдатды.

— Сора тютюн ичмейсе... Иги этесе аны. Уруш бошталса, мен да кьоярыкъма. Алай, урушда тютюн ичмей тѣзген кыйынды. Сен кесинг кыйданса?

— Кавказдан.

— Бет кьанынг айтыб турады, — деди гитлерчи, ишаргъан кибики эте.— Кавказлыла жигит адамладыла.— Бизни фюрер Кавказны бек жаратады. Аны халкъына да тюз ниет тутады. Аны ючюн кызыл аскерден кьачыб, бизни жаныбызгъа кавказлыла кѣб ѳтедиле...

«Сандыра, сандыра...», деди Азамат кѣлунден. Аны кьарыусуз жюреги от кьабынганча болду. Кьулакълары чюуюлдедиле. Гестапочу сѣзюн андан ары бардырды.

— Алайды да, сен бизни кьолубузгъа тюшгенинге аз да жарсыма. Уруш бир кесек созулгъанды. Не бек созулса да, ахырында биз хорларыкъбыз. Алай аны узакъгъа созулгъаны кимге керекди? Аны теркирек бошаргъа керекбиз. Сен разведчиксе. Былайда бу бизни аллыбызны тыйыб тургъан кызыл аскерни юсунден кесинги билгенинги, кѣргенинги, разведчикни кѣзлери жютю боладыла, танкланы, артиллерия сауутланы, аскерчилени азлыкъларын, кѣблюклерин, командованиягъызыны умутун айтыргъа керексе...

Бу кезиуде тоб атылгъан тауушла эштилдиле, юй тебди. Гитлерчи юйню гитче терезеси таба, бурнун жыйырыб, жаратмагъанча кьарады.

— Так,— деди гестапочу, тобла атылгъан тауушла тохташхандан сора,— заман азды. Бу мен соргъан затладан билгенинги айт.

— Мен бир зат да билмейме.

«Билген мен андан кѣб да эте болурма, алай андан сиз итлеге не файда» — деди Азамат ичинден.

— Мен сенден жууаб сакълайма,— деб гестапочу эки кьолун ѳшюнине чалишдириб, Азаматны кьатында ары-бери атлаб тебреди. Азамат жууаб кьайтармады. Аны эки кѣзю юйню башына сагъышлы кьарайдыла:

Хызны-Тала... школда окъуучу заманы... Асият... Барын да эсине тюшуреди.

— Кёбмю тынгыларыкъса? — деди гитлерчи, сигарет къабындыра.

— Мен не айтырыкъма? Ол затладан бир зат да билмейме.

— Менден алай тынч къутулургъамы умут этесе? Угъай, жууугъум. Биз тилсизни окъуна сёлештире билебиз. Сагъыш эт. Мен дагъыда келирме,— деб, гестапочу чыгъыб кетди.

Азамат солууун эркин алды. Бираздан биягъы врач келди. Ол Азаматны имбашында жарасыны байлауун жангыртыб кетди.

Бир къауум кюн озду. Кабинетине ачуланыб кирген гестапочу «Кавказлыны келтиригиз!» — деб буюрду. Мычымай эки солдат Азаматны алларына сюрюб келдиле. Аны юсю-башы къан жугъуду. Итле талагъанча, гимнастеркасыны жыртылмагъан жери жокъду. Кёнчегини бир бутлугъу эки айырылыб, териси сыдырылгъан тобугъу кёрюнеди. Бир кёзю кёбюб, экинчи кёзю уа, нек эсе да, къып-къызылды. Мангылайында жара табдан аз-аз къан чыгъады. Эки эрни кёбюб, ат эринлерича, базыкъла болгъандыла.

— Бюгюн мен сени бла ахыр кере сёлешеме,— деди гестапочу, олтургъан жеринден секириб ёрге туруб.— Бош тынгылайса. Тюненеча тынч къутуллукъ сунма кесинги. Ну!

— Мен сизге бир зат да айтырлыкъ туююлме,— деди Азамат, тилин кючден-бутдан айландыра.

— Айтхан'а этермисе...— дей келиб, гестапочу жундуругъу бла Азаматны къарнына урду. «Ой анам...» — деб, ол сол къолу бла къарнындан тутуб, алгъа ийилди. Бу кезиуде питлерчи чуругъу бла аны бетине урду. Азамат полгъа ауду. Солдатладан бири аны жыртылгъан гимнастеркасыны имбашындан тутуб, ёрге сюеди. Экин-

чи солдат'а, шкок к'алагъы бла желкесине уруб, дагъы-да Азаматны жерге к'аблады.

— Элтигиз да подвалгъа атыгъыз,— деди гестапochу солдатлагъа.— Елсе — ёлюр, ёлмесе, дагъыда к'ёрюрбюз.

Солдатла Азаматны экиси эки к'олундан тутуб, кабинетден с'ойреб чыгъардыла.

— Не к'аты адам эди,— деди гестапochу столуну яцигинден быстыр алыб, аны бла чуругъунда к'ян жугъуну сыйпай.— Алай, не к'аты болса да, мен аны с'елешдирирме.

Экинчи кюнню танг аласында, фашистлени эслеринде болмай тургъанлай, совет аскерчиле к'аты чабыуул этиб, аланы ууатдыла. Душмандан эркин этилген жерде совет аскерчиле бир эски юнню подвалында болгъаны к'ян болуб, сойланыб жатхан адамны к'ёрдюле. Аладан бири, терк окъуна, аны бууунундан тутуб к'ёрдю.

— Сауду... Тышына чыгъарайыкъ...

— Алай бла, совет аскерчиле Азаматны подвалдан чыгъаргъан эдиле.

9

Партизан отряд Чабтар таулада бегингенди. Анга Магомедов башчылыкъ этеди. Хызны Талада совет аскерчи полк тохтагъанды. Аны командири полковник Рахманиновду. Аны бла Магомедовну арасында байламлыкъ тохташханды. Ала душманнга к'ажау к'юрешни планын асламында бирге жарашдырадыла.

Хызны Таланы битеу малы Къызыл Тамакъ деген жердеди. Гитлерчиле ары жууукълашхандыла. Малланы душманны к'олуна тюшюрмей, элге с'юрюб келир ючюн Дахир бир к'ауум адамны да нёгер этиб ары атланады.

Жолоучула, к'орк'ууулу болса да, к'ысха жолну сайлайдыла. Заман азды. Колхозну малын душманны к'олуна тюшюрмезге керекди. Тёрт мингнге жууукъ к'ой

бла бешжюзден аслам тууар, шёндо, урушну кезиуюнде, алай аз ырысхы туйюлдо. Къалын чырпыны ичин жыра, ала тохтаусуз барадыла. Терлегенлери къулакъ артлары бла эншге саркъады, кёлеклери аркъаларына жабышхандыла.

Къызыл Тамакъда колхоз маллагъа къараргъа адам табылмай къалгъандан сора, ауруй тургъанына да къарамай, Инал ары кетген эди. Анда маллагъа къарыган жангыз Халим бла олду. Ала кече кезиу-кезиу жукълайдыла, кюндюз'а бири къойланы, бири уа тууарланы кютедиле. Алай бла, тынчлыкъны Инал эртде унутханды... Халимге да аны жюреги бек ауруйду. Бир саны болмагъан адамгъа кюнню узуну атдан тюшмей айланган — азабды.

Дахир кесини нёгерлери бла Къызыл Тамакъгъа ашхам кезиуде жетди. Инал бла Халим, аланы кёргенде, бек къууандыла.

— Малыбыз душманнга къалады деб, ичиме аш бармай тура эди...— деди Инал, солууун эркин ала.

— Душманнга биз, жаныбыз сау туруб, затыбызны да бермебиз,— деди Дахир, мангылайында терлегенлерин сыйпай.— Саулугъунг къалайды? Халим, сен'а?..

Аслановну сёзюн, къошдан узакъ болмай чачылгъан тобланы тауушу бёлдо. Стауатха жыйылгъан малла юркуюб, бирге жокгу болдула.

— Не этебиз малланы?

— Биз да аны ючюн келгенбиз. Аланы Терен-къолгъа сюрюрге керекбиз.

Къошда от жанады. Жолдан арыб келген адамла, аны тегерегине чёгюб, солуйдула. Къазанда эт къайнайды. Халим терлегенлери барыб, къызыл мыдыхда узун шиш бла жалбауур шишлейди. Андан мыдыха тамгъан жау тамычыла чыр-чыр этиб, кёксюлдюм жанадыла.

Малланы танг аласында сюрюрге оноулашыб, адамла солургъа юйге киредиле.

— Жатыгъыз да тынчайыгъыз,— деди алагъа Дахир.— Бек эртде туругъа тюшерикди. Бу кезиуде тышында не эсе да бир къаугъа эштилди. Дахир юйден терк чыкъды. Малланы къатында кимлени эсе да къарелдиси эсленди.

— Эй, кимсиз! — деди Дахир, ала таба жанлай.

— Къоркъма, бери кел.

Дахир аланы къатларына жетгенлей, аны бетине батарей чыракъны жандырдыла. Аны кёзлери къамаб. «Къоюгъуз, не этесиз, кимсиз?..» — дей, къолларын бетине элтди.

— А-а, да сен'а аллыма таб тюбединг да! — деди батарей чыракъны жандыргъан.— Суу бурун Дахир...

— Осман... Къайдан чыкъ?..

Дахир айтыр сёзюн да бошагъынчы, аны юсюне автомат бурулду. Юйдегиле къаугъа этиб чабыб чыкъдыла. Ала къаны бара, жерде сойланыб жатхан Дахирни кётюрюб юйге келтирдиле.

— Дахир... Дахир... — деди Инал, аны аллында тобукъланыб.

Асланов ахыр кючюн жыйгъанча, солууун ичине тартды да, ауур кючсюннгенча этди. Бу кезиуде жумулуб баргъан эки кёзюнден кёз жашлары тёгюлдюле, къарыусуз къымылдагъан эринлерини арасындан «Ты... Тыпыр... Тыпыр-ов... Ос...», деген сёз кесекле эштилдиле. Ол ахыр солууун алды, санлары бошайдыла.

— Тыпырланы Осман!.. — деди Инал къаны къайнаб.— Налат, къайдан чыкъды энди уа ол?

— Немецлиле бла бирге болур,— деди Халим.

Тышында тобланы атылгъаны жууукъдан жууукъ эштиледиле. Иналны башын ауур сагъышла бийлегендиле. «Жашлай жоюлдунг, Дахир,— дейди ол ичинден.— Атанг Къаншау сени былай болгъанынгы эштсе,

шөндюге дери жашагъанына чөгъеж болур. Эх, жашау, бир бирде сен къалай кюйсюз боласа...»

Инал бла Халим Дахирни ёлюгюн арбагъа салыб, ол кече окъуна жолгъа чыкъдыла. Эртденликде ала элге жетдиле. Иналны арба бла арбазгъа киргенин терезеден къараб кёрген Жансурат юйден чабыб чыкъды.

— Бу не затыгъызды? — дей барыб, ол арбада жамычыны бир къыйырын кётюрдю.— Оу кюнюм къуругъан!..

— Не болгъанды? — деб, бу кезиуде юйден Къаншау да чыкъды.

— Къаты бол, Къаншау, къаты бол...— деди Инал, аны аллына барыб. Къарт, сакъал туюб къалтырай, жукъ айталмай къалды.

Экинчи кюн Дахирни бастырдыла. Ол кюнню ингиринде, Къаншау къабырладан къайтхандан сора, ушхууур да ашамай, жерине жатды. Юйге келген къартла, аны ундуругъуну аллында чөгюб, жаралы жюрегин жабсарадыла. Алай, ол кишиге бир сёз да айтмайды. Аркъасындан тюшгенлей, къайры эсе да кенгиге къарайды. Къартла кёб олтуруб, кече ортасына жууукъ кетдиле. Ала кетгенде да, Къаншау формасынлай къалды. Юйден чыгъыб баргъан къартланы ызларындан окъуна къарамады. Бек артда жеринден къобхан Инал:

— Къаншау, таулу туююлмюсе юйюнге, зарауатлыкъгъа аркъа тирей билирге керекди...— деди. Алай Къаншау анга да жууаб бермеди.

Эртденлигинде отоугъа Жансурат кирди. «Аппа,— деб жилимсырай, ол аны къатына барды,— аппа... аппа...» Алай, бу жол'а Къаншауну кёкге аралгъан кёзлери жансыз эдиле. Келини, элгениб, кычырыкъ этиб юйден къачыб чыкъды.

Ол кюн хызны талачыла, къара жерге, Дахирни къатында аны атасын да кёмдюле.

Душман Хызны Таланы запад эм север жанындан кѳуршаллагъанды. Юг жанындан, элге кирир ючюн, ол, бир ненча чабыуул этгенди. Алай таулада таб позицияны тутуб тохтагъан партизан отряд анга уллу халекликле салыб, элге кирлик жолну бермегенди. Тауну тѳюб бла элге киралмазлыгъын билгенден сора, фашистле, иги кесек аскер кюч жыйыб, элни север жанындан уруб алыргъа деб белгилейдиле. Аны себебли, душман Къызыл Тамакъдан ётѳб, Хызны Талагъа жууукъ келиб, Чорай сыртларында бегингенди.

Ахшам кѳарангысында, солдатла Рахманиновха бир жаш тиширыуну келтирдиле. Солдатладан бири полковникге:

— Агъачда тѳбегенбиз. «Мени бек таматагъызгъа элтигиз, жумушум барды» дегенден сора алыб келгенбиз, — деди.

— Ахшы, бизни энчи кѳоюгъуз.

Жер юйден солдатла чыккъгъандан сора, жаш тиширыу Рахманиновха:

— Жолдаш полковник, мени санга Магомедов жибергенди, — деди.

— Тынгылайма.

— Тюнене кече партизанла душманнга чабыуул этиб, кѳб солдатын да кыргъандыла, талай сауут-сабасын кѳолгъа тѳшюргендиле. Аны юсюне, бир офицерин да пленнге алгъандыла. Анга соруу этгенден сора тамбла къалыб, бирси кюннге немецлени, Хызны Таланы север жанындан алыргъа деб, уллу операция хазырлагъанлары ачыкъланнганды. Магомедов мени сизге аны билдирир ючюн жибергенди.

— Тамбла къалыб бирси кюнмю дейсе?— Рахманинов жаш кызыны ёткюр кѳзлерине жютю эм соруулу кѳарады.

— Хау, жолдаш полковник.

— Сау бол, эгешчигим,— деб Рахманинов кызыны кьолун тутду. Жаш тиширыу жер юйден терк чыкьды. Ол Асият эди.

Асият кетгенлей Рахманинов битеу командирлени жыйды. Болумну толу сюзюб бошагъандан сора, полковник офицерлеге:

— Душман бизге кьачан чабыуул этерикди деб, сакълагъандан хайыр жокьду. Ол тамбла кьалыб, бирси кюн эртденликде чабаргъа хазырлана эсе, биз'а тамбла кече чабмай боллукъ туюлюбюз. Чикола жанындан бизге болушлукъгъа иги кесек кюч келеди. Тамбла ол да бери жетерикди... — деди.

Экинчи кюнню кечеси кьарангы болду. Совет аскерчиле уллу сакълыкъ бла, фашистлени бегинген жерлерине жууукълашадыла. Танг ата башлагъанлай'а атакагъа чабдыла. Гитлерчиле, кьб сауутларын да кьоюб, ызларына айланыб кьачышадыла. Уруш баргъан жерледе адам ёлюкле сойланыб жатадыла. Аладан акъгъан кьан кьарны кьызартханды. Совет аскерчиле Чорай сыртлагъа бегиниб, андан ары душманнга чабыуул этерге хазырланыб тебретиле.

Партизан отрядны таматасы Магомедов Хамид Хызы Талагъа ёшюн ургъан гитлерчи аскер бёлюмлени ууатылгъанларын эштиб, бек кьууанды.

11

Гитлерчиле, Чорай сыртлада хорланнгандан сора, Хызы Талагъа партизанланы ууатыб кирир муратда, «Кёл башы» деген жерге кюч жыйышдырыб тебретиле. Совет аскерни разведкасы душманны ол планын терк сезиб, партизанлагъа билдирди. Аны эштгенлей Магомедов уллу отрядны ызындан тизиб, «Кёл башына» атланады.

— Фашистни аякъ урдурмазгъа, солуу алдырмазгъа керекди,— деб Хамид къазауатха отряды бла кирди. Бир-эки сагъат атышхандан сора, партизанладан бири:

— Ы, маржа, таулуланы кючюн быллагъа бир сына-тайыкъ! — деб хахай эте, алгъа чабды. Къалгъанла да аны ызындан, «Ура» деб, нартлача кётюрюлдюле.

Окъланы тауушлары къаяланы зангырдатадыла. Партизанла жан жанындан къысыб, онгларын ала башлагъанда, гитлерчиле артха къачаргъа кюрешедиле.

— Уругъуз итлени! — деб къычырды Хамид ызларына къачыб баргъан гитлерчилени алларына чабхан партизанлагъа. Фашистле, ахыр болмазлыкъларын, къуршоугъа тюшгенлерин билгенден сора, къол урушха кирдиле.

Бу сермешде партизанла кёб ахшы нёгерлеринден айырылдыла. Алай, не улуу ачылыкъ сына сала да, къанлы жауну муратына жетдирмедиле.

Партизанла сыйлы къазауатда ёлген тенглерин аскер хурмет бла асыраб, кеслерини базаларына къайтдыла.

Магомедов арыгъан санларын кесини салам тёшегине кючден-бутдан жетдирди. Жукъусуз кечеле, тынчлыкъсыз, къайгъылы кюгле аны ырахын этгендиле.

Партизанладан бири, Къасай, анга кирди да:

— Жолдаш командир, мен санга бир адам кёргюз-тюрюк эдим,— деди.

— Не адамды ол?

— Сен танырлыкъ болурмуса, билмейме...

— Къайдан чыккыгъан адамды?

— Пленнге алынганладанды.

— Немецлимиди?

— Кийген кийими аланды, алай кеси уа немецли туююлдю.

— Сора уа?

— Эркин эт бери келтирирге.

— Келтир.

Къасай чыгыб кетди. Бир кесекден ол элли-элли беш жыл чакълы жашауу болгъан, аз ёре бетли, базыкъ эринли, бет къаны къачхан биреуленни алыб кирди. Магомедов аны бетине иги кесек заманны ишанлаб къараб турду. Сора ол Къасайгъа бурулуб айтды:

— Къайда эсе да кѳрген болурма дейме, алай къайда кѳргеними эсиме тюшюралмайма.

— Мен сени кѳргенлей таныгъанма... Аллах бла тилейме кечгинлик беригиз... Аллах бла тилейме, ёлтюрмегиз...— дей, Къасай келтирген адам жалыныб, Магомедовну аллында тобукъланды.

— Кимсе сен? — деб Хамид аны имбашындан тартды. Алай ол тобукъланганлай, жалынган ён бла жаншайды: «Совет властны аллында битеу терслигими къаным бла жууарма... Ант этеме, ёлтюрмегиз...»

— Жолдаш командир, энтда да таныялмадынгмы? — деб сорду Къасай.

— Таныялмайма.

— Тыпырланы Осман деген буду...

— Ким... Тыпырланым дейсе? — Магомедовну бет къаны тюрленди, кѳз къарамы огъурсуз хал алды. Ол Османны, табаны бла имбашындан тюртюб:

— Ерге къоб! — деб буюрду. Осман санлары ууалгъан адамча, ары бери бюгюле, башын эншге бошлагъанлай, ёрге турду.

— Кечгинликми тилейсе — деди Магомедов масхара эте,— къаллай кечгинлик керекди санга, мурдар?

— Мени бир кишиге хатам тиймегенди...

— Хызны Тала жангыдан ишлене тургъанда анга ёртен салгъанынгы унутханмы этгенсе? — деди Таусо Османны сѳзюн бѳлюб.

— Андан сора мени хатам жокъду... Ол терслигими къаным бла жууаргъа хазырма...

— Асланов Дахирни къанын'а не затынг бла жууарлыкъса? — деб Хамид аны аллына жууукъ келди.

— Ким Дахирди ол? — Осман башын кётюрдю, эки кёзю ач бёрюню кёзлерича жандыла.

— Дахирни биз кёб болмай асырагъанбыз, аны бош унутургъа кюрешесе.

— Аллах бла ант этеме, мен аны Баш Элден кетгенли кёрмегенме.

— Дахир'а сени Къызыл Тамакъда кёргенди.

— Ары аягъым басмагъанды, сора ол мени къайдан кёрлюк эди?

— Автоматны юсюне айландырыб бургъанынгда кёргенди, сволочы!

— Мм-мм-мен...— деб Осман тутугъуб, ёбкелери тамагъына тыгъылгъанча, жукъ айталмай къалды.

— Сени, фашистле бла бирге, Хызны Талагъа кирирге умутунг болур эди, ала анда сени комендант этерге да айтхан болур эдиле. Сен'а, ач бёрюча, халкъгъа дерт жетдирирге ашыгъа болуренг.

— М-мма-манга ке-кечгинлик беригиз...— деб Осман дагъыда Магомедовну аллында тобукъланды.

Къанлы къазауатдан жунчуб къайтхан партизанла, командир чакъырады деген хапарны эштгенлей, стройгъа туруучу ёзенчикге терк жыйылдыла. Алыкъа кёбюсю сермешде тюшген жараларындан болгъан къан жугъулу быстырларын жууб да бошамагъандыла. Партизанланы ичинде Тыпыров Османни таныгъан хазна кёб адам жокъ эди. Аны себебли, ала арлакъда, эки къолу артына байланыб, бодуркъуча сюелиб тургъан Османнга къараб: «Бу немецлини анда къаблаб къоймай, бери ким сюрёб келгенди?»,— деб, бир бирге сорадыла.

— Жолдашла,— деди Магомедов партизанлагъа.— Бу сизни кёз аллыгъызда сюелген немецли туююлдю, ол Баш Элде алгъыннгы тау бийледенди. Мында, сизни

арагъызда, бир къауум хызны талачыла аны ким болгъанын уста биледиле. Мындан алда, Къызыл Тамакъда, колхозну председатели Асланов Дахирни душманны къолундан ажымлы жоюлгъанын барыгъыз да эштгенсиз. Ол душман ма бу болгъанды,— деб Магомедов Осман таба жиргенчли къарады.

— Ол бумуду!..— деб сейир эте, партизанладан бир къаууму алгъа чыкъдыла.

— Итге итча ёлюм керекди! — деб ала шкокларын жерледиле.

— Тохтагъыз! — деди алагъа Магомедов. — Совет властны аллында аны терслиги къуру ол туююлдю. Ма былайда хызны талачыла кеслери айтсынла.

Бир къауум адам Османни эм башха бийлени халкъгъа сынатхан зарауатлыкъларыны юсюнден къанлары къайнай айтдыла.

Партизан сюд Османни ёлтюрюрге деб сюд этди. Аны бети къарча чиммакъ болгъанды. Къоркъуу алгъан кёзлери жан жанына магъанасыз сюзюледиле.

— Айтырлыгъынг бармыды? — деб къычырды анга Хамид.

— Сизни барыгъызны да богъурдакъларыгъызны кеси къолум бла бууалмай кетгениме ачы этеме!..

Бу кезиуде бирден атылгъан шкокланы тауушу къаяланы зангырдатды. Тыпырланы Осман, чириген тёнгекча, къаргъа ауду.

12

Совет аскерчиле Нальчикни душмандан азат этдиле. Аны къууанчы тауланы чууакъ юнча жарытды. Магомедовну партизан отрядындан жашла, аскерчилеге къошулуб, душманны ызындан сюрюб кетгендиле. Къарты-

ракълары уа юйлерине къайтхандыла. Хызны талачыла тууарылгъан колхозларын аягъы юсюне салыр ючюн кюрешедиле. Асият, оналты нѳгери бла, сют ферманы кългъа алгъанды. Ала ийнеклени кезиу-кезиу кеслери кютедиле, таудан бичен тюшюредиле. Бузулгъан ийнек орунну да кызла кеслери къурагъандыла. Германияны ууатылыб баргъаныны юсюнден кюн сайын фронтдан келген къууанч хапарла колхозчуланы жюреклерине кюч бередила. Алай эрлерин, къарындашларын тас этген келинлени бла эгечлени, жашларындан айырылгъан аналаны бетлеринден мудахлыкъ кетмейди. Уруш баргъан жерледен бушуулу хапарла энтда да келедиле. Болса да, адамла тѳзедиле. Душманны ууатылыб баргъаны алагъа не уллу кыйынлыкъгъа тѳзерге да болушады. Азаматдан къагъыт келмегенине Асият да ичинден кюеди, алай не медет. «Сау болса андан бери къагъыт жазмай турмаз эди... Угъай! Сауду, сауду!» — деб, ичинден ол сѳзню къайтарыб-къайтарыб айтады.

Иналны къартайгъан жюрегин да кѳб къайгъы кыйнайды. Озгъан кюз артында кыйын ауруб, юй бийчеси Къубул ѳлгенди. Кюйсюз уруш кѳб ахшы жашны жойгъанды. Талай сабийле ѳксюз кългъандыла... «Аппа... аппа...» деб, чабыб келиб аны тобукъларына тагъылсала, ол башындан басхан ауур къайгъыланы къуршоуундан бир ауукъгъа дери эркин болады.

Ахшам къарангысында Зурият, ийнекни саууб бошаб, баудан чыкъгъанлай, сехле аллына почта жюрютючю жетди.

— Зурият, скойюнчю беремисе,— деб ишарды ол, жаш тиширыугъа юч мюйюшлю письмону узата.— Ма, эрингденди.

Зурият юйге, аякъ тубюнде чѳб сынмай, къууанчлы кирди. Зейтундан эки айдан бери хапар келмегенине Инал да, ол да ичлеринден, бир бирге сездирмей, къайгъы эте эдиле. Келини юйге киргенде, къарт туудукъла-

рын тегерегине жыйыб, сакъалын да сылай, алагъа жомакъ айта тура эди.

Инал келинини къолунда письмону кѳргенлей, олтурган жеринден терк къобду. Столда кѳзлюклерин кѳзлерине салды. Зурият терк окъуна чыракъны жандырды.

«Тансыкъ салам.

Багъалы атам, талайдан бери къагъыт жазмай тургъаныма, кѳлюгюзге жукъ келмесин, саума. Душманна аямай ууатабыз. Атам, Къызыл жулдузлу орден бла экинчи кере саугъаланнганымы билдиреме. Кесим да капитан болгъанма. Мени аскерчи тенглерим сизге соруб салам айтадыла.

Гитлерчилени Нальчикде ууалгъанларын эштгенимде, бек къууаннганма. Ол кюн мында офицерле мени къолуму тутуб, къызыу алгъышлагъандыла. Атам, душман ууатыллыкъды. Анга толу ийнаныгъыз.

Менден элдепилени барына да салам айтыгъыз. Къагъытыгъызны сакълайма.

Зейтун».

Инал къагъытны окъуб бошаб, Зуриятха узатды. Кеси уа сабийлеге:

— Сизни атагъыз кимди, билемисиз? — деб сорду.

— Аны шкогу балды, — деди титче Аслижанчыкъ.

— Ай, ант жетмесин санга, — деб Инал къызчыкъны къойнуна алыб, ёшюнюне къысды.

Ол ингирде Керимов Махмудну юй бийчеси Нафий да аскерде жашы — Салихден ахшы хапар алыб, къууанчын къойнуна сыйындыралмай, къоншуларына кезиу-кезиу киреди. Гитлерчиле бла уруш башланганда Салихге онтогъуз жыл болгъан эди. Урушну ал кюнюнде окъуна ол анасына: «Жюрегинг къыйналмасын, мен урушха барама», деген эди. Нафий жашына: «Къой, балам, жаш жанынгы замансыз жойма, — деб кѳз жашларын тѳкген эди. Анасыны айтханы жашны жюрегине

жетсе да, сёзюн эки этмейди... Ол Туугъан журтун кьорууларгъа кетген эди. Энди уа анасы аны кьагъытларын ёхтемлик бла окъуйду. Газетле окъуна аны суратын салыб: «Къабарты-Малкъарны жигит уланы...» деб махтаб жазадыла. Салих лётчик-истребителди. Хауа сермешлени биринде душманны эки самолётун агъызыб, орден бла саугъаланганды.

— Атасына ушагъанды. Жаш болса — алай болургъа керекди..., — деб хызны талачыла, Нафийге тюбегенде, алай айтадыла.

13

Кюн булутха кире да чыгъа барады. Артыкъ сууукъ туююлдо. Юг жанындан аз жылы тёбенгичик урады.

Вагонладан тюшгенле хапчукларын хазыр арбалагъа жүкледиле. Ала бирлери ёрге, бирлери эншге кетедиле. Хапчукланы юсюнде къатынла бла сабийле олтурадыла. Къарыусуз къартланы да ары миндиргендиле.

Бир къауум арба темир жол станциядан кюнбатыш жаны таба тебреди. Кенг сабанла артда къаладыла. Ёгюзле жегилген потонла бла жер сюрюб айланган адамла кёрюнедиле. Иги кесек жол къоратхандан сора, Жарахмат Харунга:

— Ала, бу арбачыгъа сорчу, не халкъдыла была? — деди.

Бу кезиуде арбачы сейирсиниб бойнун артха бурду. Харун анга орусча: «Барлыкъ жерибиз алыкъа узакъмыды?» — деб сорду.

— Нет... алыс эмес... близка, — деб жууаблады арбачы. Харун анга жууукъ жанлады, кёзюне ишанлаб къарады.

— Соргъаныма айыб этме, сиз не халкъсыз? Биз бир зат билмейбиз. Киши абери айтмагъанды.

— Мен орусша плоха... мен орусша билмеймин...— деди арбачы.

— Да, бу бизнича сёлеше ушайды да,— деди Жарахмат кзулакълары эштгенге кеси ийнанмагъанча арсар бола.

— Не дейд... бизше сёйлейди дөгени неси?! — деб биягъы арбачы сейир эте артха бурулду.

— Сиз кимсиз, не миллетсиз? — деб сорду Харун малкъар тилде.

— Мен къзакъпын... къзаха. Ёздеринг ким боласыз-дар?..

— Биз малкъарлылабыз. Кавказдан келебиз...

— Малкъар дейди, — деди арбачы сагъыш эте. — Ондайды эстигеним жокъ... Къабкъазды билем...

— Бизни тилибиз бирге ушайды,— деди Жарахмат арбачыгъа.

— Ой-бай, соны айтсангшы... Тилимиз келисиб тургьо!

— Сени атынг къалайды? — деб сорду Харун анга.

Менин атым Жылкъыбай болады... Ёзюнгдю атынг къандай?

— Мени атым Харун...

— А-а... Къарун, бизде, къзакъда да ондай ат бар,— деб арбачыны кёзю, къашы жарыкъ болду. Башхаланы да бир кесек кёллери кётюрюлдю. Не десенг да, талай кюнню жукъ да билмей, уллу къайгъы башларын-дан басыб, узакъ жолну азабын сынагъан адамлагъа арбачыны тилин ангылаб, аны бла сёлешгенлери да иги кёрюндю.

Арбала элге жууукълашдыла. Бек алгъа чапракъсыз, бийик терекле кёрюндюле, ызы бла уа топракъбаш юйле эслениб тебретиле.

— Биздин аул осы болады,— деди арбачы Жылкъы-

бай кьолунда кьамичисин алгъа созуб.— Бёлек деген аул осы.

— «Бёлек» деген не сёздю? — деб сорду Харун анга.

— Бёлек... Бёлек деген-гъой... энши, ёзю баскъа деген сёз да.

— Бизнича да алайды,— деди Харун.— Бёлек эл...

Арбала элни кыйырына жетгенде, аланы аллына кёб адам сейир этиб къарай эди. Бир бирлерине къуш-муш эте эдиле. Аланы асламысы тишируладыла. Аналарыны этеклерине кысылыб, сабийле да алгъа тынгысыз къарайдыла.

Жылкыбай сюрген арба бек алда келеди. Атла терлегендиле, аланы аркъаларындан тылпыу чыгъады. Арбала элни кыйырына жетиб тохтадыла. Биринчи арбадан Харун тюшдю. Жыйылгъанланы ичинден орта бойлу, жукъа, кызыл шинли бир адам алгъа чыкъды. Юсюнде эски аскер гимнастеркасы, галефей кёнчеги, башлы чурукълары, башында уа къара фуражкасы бардыла. Жылкыбай Харунну къулагъына: «Осы жигит партком секретары»,— деб шыбырдады. Эртауов арсарсыз аны аллына барды да:

— Ассаламалейкум! — деб анга кьолун узатды.

— Аликумассалам,— деб, парткомну секретары сейир эте, Харунну кьолун кысыды. Аны саламлашханын эштгенле:

— Эй, мынау ёзю муслиман ба...

— Салем бериую къалай?..— деб имбашларын жыйыра, бир бирге соруулу къарашдыла. Парткомну секретары орусча чалыб сёлеше, Харуннга:

— Сколько шеловек? — деб сорду.

— Къыркъ жети,— деди Харун кеси тилинде.

— Къыркъ жети! — деб къайтарды ол да. Аны кёзлеринде сейирсениулюк бютюн да уллугъа кетди.

— Атынбек, булардын тили бизди тилге ёте жакъын

экен, жол бойу тилдесиб келдим,— деди Жылкыбай парткомну секретарына.

— Солайма?..

— Ой пурмай...

— Бул ёте бир кызык экен...— деб жыйылганла уллу дауур болдула.

Элде кечюб келгенлеге деб кѳауум юй хазырлаб тура эдиле. Келгенлени алагѳа жыйышдырдыла. Бир юйге экишер, ючюшер юйюрю сыйындырадыла. Не да болсун, жунчугѳан адамла эс жыярча болдула.

Экинчи кюн Зурият бла Асият эртде кѳобдула. Ол эки юйюр бир юйге тюшгендиле. Зурият ууакъ сабийле бла кѳайтѳылыды. Бири биринден гитче беш сабий бла жангызлай кѳалган анга тынч туююл эди.

«Охо, не этейим,— деди Зурият ичинден,— сабийлени насыблары бар эсе, аталары келир...»

Асиятны ачыуу уа бютюн да уллуду. Жолда анасы Ажа ёлгенди. Энди ол атасы Жарахмат бла кѳалгѳанды.

Кѳекде не аз да булут жокѳду. Чыѳа келген кюнню биринчи тыякѳлары терезеден юйге кирдиле. Асият аланы кѳабыргѳаѳа тийген жарык ѳюрюне кѳараб, Хызны Талада юйлерин эсине тюшюрдю. Анда да булутсуз кюнледе хар эртден сайын кюнню тыякѳлары терезеден юйге шерѳ кириб, кѳабыргѳаѳа ѳюрлерин тѳюючю эдиле. Ол заманда Асият тѳшегинден женгил кѳобуучу эди.

— Не саѳышха кѳалганса? — деди Зурият, Асиятны кѳатына барыб.

— Бош алай,— деб кючюндю кѳыз, тѳегерегине кѳарай.— Ах, кюнюм, кѳбмю турлукъ болурбуз мында?..

Бу кезиуде эшик кѳагѳылды. «Кел, ким эсенг да», — деди Асият. Эшик акѳыртын ачылды. Босаѳада кѳазахлы тиширыуну башы кѳрюндю. Ол, юйге кирирге

иги базынмагъанча, экили бола, эшикни жанында суюлды.

— Кел, кел... кьоркъгъанмы этесе,— деди анга Зурият.— Бир да кьоркъма, биз да адам баласыбыз.

— Кьоркъуб отургъаным жокъ...— деб тиширыу ызындан эшикни жаба, алгъа ётдо.

— Олтур дерек, шинтигибиз жокъду.

Къзахлаы тиришыу Зуриятны не айтханын иги ангыламай, кёзюне къараб къалды. Аны сезген Зурият:

— Шинтик... Сизнича не дейдиле, билмейме... Былай адам олтургъан...— деб ангылатды.

— А-а, орундукъ жокъ дейсенг бе,— деб къзахлаы тиширыу аз ишарды.— Биз, къзахтар, орундукъгъа отурмаймыз... Кийизге отурамыз. Полгъа кийиз тёсеб...

— Кийизни юй тубюне жайыб, аны юсюне?

— Иа, иа... кийизди жайыб отура беремиз.

— Да кийизим'а мени да барды, жарма,— деди Зурият.

— Жайыу керек. Къане, кийизинг къайда? Мен тёсеб берейим.

Зурият хапчуқларыны арасындан кийизни чыгъарды. Къзахлаы тиширыу, юй тубюнде башха затланы бир жанына кетерди да, кийизни жайды.

— Жакъсы кийиз экен... Мына осылай... Ал, энди отыра берингдер. Бала-шагъагъа да осы жакъсы.

Къзахлаы тиширыу кесин кьоншу болгъанын билдирди. Культай, деб атын да айтды.

* * *

Кёчюб келген малкъарлыла элни адамы, жери бла да шагърей болгъандыла. Аланы кёбюсю колхоз ишке чыкыгъандыла. Алай бир къауумла, хауа жарашмай, тёшек болгъандыла. Къыйын кезиудю. Хар затны фронтха иедиле. «Биз мында къалай болсакъ да ёлмебиз... Ол

анда къанлы душман бла къазауат этгенле жунчума-сынла»... — дейдиле колхозчула.

Колхоз ишге Зурият бла Асият да чыкыгъандыла. Алай, Асиятны атасы ауруб тѣшекге тюшгенли кыыз хазна ишге да бармайды. Элде врач жокъду. Жарахмат'а кюнден кюннге амандан аманнга кетиб барады. Кыыз не этерге билмейди. Саусузну жастыгъын тюзете, аны къургъакъсыгъан эринлерине суу тамыза, кюнлери аман бла озады. Бир ингирде Жарахматны эки кѣзю аралыб, аузундан кѣмюгю келиб тебреди. Асият къоркъуб эшикге чыкъды. Ол Харунлагъа къууулду. Алай юйде киши да табмады. Зурият да иште эди. Жарахматны алай болгъанын кѣргенде, Зуриятны сабийлери да къоркъуб, тышына жайылдыла. Асиятны амалсыз болуб айланганын колхозну бригадири Чапет кѣрдю.

— Не болгъанды? — деб сорду ол атындан тюше.

— Атам.... Атам... — деб юнню кѣргюзтгенден сора, Асият жукъ айталмады. Чапет чабыб юйге кирди. Ол юй тюбюнде тѣшекде саусузну аллына барыб тобукъланды.

— Да-а, — деди Чапет, Жарахматны аралгъан кѣзлерин жаба...

Асиятны бети чиммакъ болуб, эринлери кълалтырай кълалды. Кѣз жиямукълары ѣшюнюн жууа: «Атам, мени жангызлай кююб кетме...» деб жияды...

Атасы ѣлгенден сора, Асият жууукъ ахлусу болмай, жангызлай кълалды.

Жаш кыыз кѣб кечелерин бла кюнлерин ауур сакъгышла бла оздурады. «Азаматдан бир къагъыт алсам эди»... деген умут бла жашайды. Алай Азаматдан хапар жокъду. Аны ѣлгенин, сауун да киши билмейди.

Асият азгъанды, бети сазгъа тартханды, бойну инчгергенди. Къара кѣзлери бютюн да уллу болгъанча кѣрюнедиле, жиякъ сюеклери ачыкъ билине тебрегендиле. Алай алыкъа аны жаш жюреги кесини къарыуун тауус-

магъанды. Къара булутланы арасында жылтыраб кёрюниген кюнню кёзюча, аны ахшы муратлары да алыкъа ёчюлюб къалмагъандыла.

Асиятны жарсыулу къадарына Зуриятны ичи кюеди. Ишден къайтхандан сора, ала кече кёзлерине жукъу кирмей кёб олтурадыла, бир бирге къыйынлыкъларын айтычудула. Аллай кезиуледе Асиятны туб сакъалы тебе, кёзлери сууланыб тебрейди. Аны кёрсе Зуриятны да кёлю толады. Ала бир бирге асыры юйюрсюннгенден туугъан эгечле кибик болгъандыла. «Сен болмасанг, мен не этерлик болурем?.. Тели болуб къалырем да...» — деб Зурият Асиятха кёб кере айтханды. Атасы ёлгенден сора, Асиятха тенг къызы Сурат:

— Бизге кел, бирге жашайыкъ. Алай иги боллукъду. — деген эди.

— Угъай, мен кетсем Зуриятха къыйын боллукъду. Бу зарауатлыкъда ууакъ сабийле бла атылыб къалгъан алай тынч туююлдю да, — деб Асият унамай къойгъан эди. Алай эте, айла озадыла.

Кенг сабанлада кюзлюк будай саргъыл бет алгъанды. Аяз урса, ол тенгизча чайкъалады. Балтуз чюгюндюрлени да, къол аязыча кенг чапыракълары тегереклерине жайылыб, тизгин орталары тар болгъандыла. Суу баргъан илипинлени жагъларында акъ, жъызыл, сары гюлле ёседиле.

Ингирде кеч, Зурият бла Асият ишден арыб къайтдыла. Юйде сабийле, Жамалдан бирсиле, юс кийимлери бла юй тубюнде кийизге тенгереб, тынч жукълай эдиле. Башы болмагъан патеген чыракъ, отоуну ичин мутхуз жарытады. Жамал кийизде олтуруб, бичакъ бла не эсе да бир агъачны жонады. Зуриятны ауазын эштгенлей, бешжыллыкъ Аслижан, кёзлерин ачыб, башын кётюрдю.

— Анам, ач болгъанма, — деди ол жетел эте. Бирси сабийле да уяндыла. Асият къолунда чулгъамчыгъын

теши да, ётмек туурамны чыгырыб, югге бёлюб алагыа берди. Ол аны бюгюн тюшде ётмек юлюшю эди.

— Оу, ёлюб кылайым андан эсе... Кесинг жунчуб айланганлай гыржын кыабынчыгынгы...— деб жарсыды Зурият. Бу кезинде кыолунда уллу терен табагы, дагыда кыолтугында бир чулгыамы бла юйге Культай кирди.

— Не эте турасыз? — деди ол кыолунда табакыны бла кыолтугында тегерек чулгыамны Зуриятха бере.— Быланы сабийлеге келтиргенме. Шёндю кыыйн заманды. Хар зат фронтха жибериледи. Не этерликсе, алайсыз болмайды. Уруш тохтаса, бары да таб болур... Аш да, суу да эркин табылыр...

Культай бир табакы айран бла сау таба гыржын келтирген эди. Зуриятны кёзлерине ол уллу ырысхыча кёрюндю. Табакыда айранга кыараб, сабийле кюн тийгенча жарыдыла.

— Бизни ючюн сен да бек кыыйналаса... Сау бол...— деб Зурият жүрек сёзлерин айтыб тебрегенлей, Культай анга:

— Кыой, эгечим, кыой. Аны ыспас этер жери жокыду. Не кёб болса да аярлыкы туююлем. Кесинг билесе, мени да ол жангыз ийнекден сора нем барды. Кесинг болсанг да, сабийледен бирин жиберсенг да, келиб айран, сют ала туругыуз. Сен уялма. Шёндю уялыр заман туююлдю,— деди.

14

Кюз жетди. Колхозчула будай сабанланы оракыла бла орадыла. Комбайн жокыду. Орулган будайны арбала бла ындыргыа ташыйдыла. Анда уа, аны атла жегилген таш тёнгекле бла ындыр басадыла. Иш кёбдю. Чюгюндюрню да кыазыб тебрегендиле. Адамла тангны жарыгындан кеч кыарангыгыа дери ишни юсюнден

ахыры да кетмейдиле. Кюндюз элде сабийледен башха хазна жан кымылдамайды.

Аллай кюнлени биринде Культайны жашы Тёлеген Зуриятлагъа кирди. Жамал юй тубюнде салынган төшекде эки жууургъан бла бастырылыб жатады.

— Жамал, игирекмисе? — деб сорду Тёлеген саусузну къатына жанлаб.

— Къалтырагъанымы эслемеймисе... — Жамалны ауазы жер тубюнден чыкыгъанча акырын эштиледи.

— Мен бусагъат санга къайнагъан сют келтирейим,— деб Тёлеген юйден чыкыды. Жамал бла ол тенг жашладыла. Къоншуда экиси да бир бирге юйюрсюнуб, шүёхла болгъандыла. Тёлеген быйыл ючюнчю классха жюрюйдю. Жамалны да мураты ючюнчю классха барыргъа эди. Ол, кёчгюнчюннге дери, Хызны Талада экинчи классда окъуучу эди. Быйыл школда дерсле башланганлай, безгек тийиб, аны онгун алыб къойгъанды.

Тёлеген юйюнден мияла табакъчыкъ бла сют алыб чыкыды. Бу кезиуде ол, огъартын, элге жетиб келе тургъан экеуленни кёрдю.

«Кимле болурла?..» — деб жаш тохтаб, ала таба кёз сюзюлтдю. Тёлеген аланы юслеринде аскерчи кийимлени эслеб сагъайды. Келгенлени бирини къолунда тыягъы барды. Экинчиси уа тыягъы болгъанны къолтугъундан тутуб келеди. Тыягъы болгъан аякъларын бийик ала, ишангысыз атлайды. Аланы ёшюнлеринде орденле бла майдалла жылтырайдыла, бирини уа имбашында офицер погонлары бардыла. Тёлеген алагъа кёз къакъмай къарайды, келгенлеге асыры эси кетгенден, къолунда мияла табакъчыгъы бир жанлы болуб, скютню тегюле тургъанын да сезмейди. Жолоучула элни ичине кирдиле. Къолунда тыягъы болгъан бойнун бир жары да бурмайды, аз баш төбен болгъанлай келеди. Бирси уа, бу элде адам жокъмуду дегенча, тегерегине къарайды. Ол бираздан

сора, эки юйню ортасында сир болуб тургъан Тёлегенни эслеп, аны таба бурулду.

— Жаш, Бёлек эл деген бумуду?

Тёлеген, хау бу ол элди дегенча, башын кымылдата:

— Сиз кимсиз... Кимлагъа келгенсиз?..— деб тынгысыз бола сорду.

— Мында Таймазладан адам бармыды?

— Жамал барды! — деди жаш, кёзлери жарыб,— сиз аны неси боласыз?

— Къайда туралла ала?

— Ма... ма бу юйде... Жамал ауруб, жатыб турады... Анасы ишдеди...

Бу кезиуде юйню бир мюйюшюнден юсю, башы да кир болуб, къара чашчыгъы да тозураб, жилярыгъы келе, бир къызчыкъ чыкъды. Ол Тёлеген бла сёлеше тургъан эки белгисиз кишини жёрюб, буюгъуб къалды. Бурунчугъун ууа, къаш тюблери бла ала таба жашыртын къарады. Тёлеген бла сёлеше тургъан офицер да къызчыкъ таба аралды. Ол формада эки-юч минут озду. Къызчыкъ белгисиз адамны кесине алай жютю къаргъанына, уялгъан кибик этиб, акъыртын юйню эшиги таба тебреди.

— Аслижан!.. Аслижан!.. Сенмисе!? — деб, офицер ёню къалтырай сорду. Къызчыкъ тохтады, башчыгъын кётюрдю. Офицер барыб аны ёшюнюне къысды.

— Мени таныймыса?.. Бери къарачы...

Къызчыкъ экили бола, бир кесекчикге дери офицерни кёзлерине ишанлаб къарады, сора ол:

— Ата...— деб жилямсыраб, аны бойнуна жабышды. Зейтун урушха кетгенде Аслижаннга бир жыл хазна толмагъан эди. Арада төрт жылдан артыкъ заман озса да, къызы атасын таныды... Ишекли бола, суратына ушатыб таныды.

— Зейтун, къайдабыз биз? — деб сорду тыягъы болгъан аскерчи жаш, жеринден тебмей. Аны ачыкъ кёзлери

къайры эсе да ёрге къарайдыла. Зейтун аны къатына келди да, къолтугъундан тутуб, экиси да юйге кирдиле. Тёлеген да аланы ызындан кирди. Жамал жууургъан тюбюнден башын чыгъарды. Ол аллында сюелиб тургъан атасына къараб, сакъал тюбю тебе, секириб къобуб, аны белинден къучакълады. «Атам, келдингми?..» — деди жилиамсыраб, суугъа сугъуб чыгъаргъан тауукъча къалтырай. Зейтунну жюреги такъыр болду. Саусуз жашын кёкюрегине къысды.

— Зейтун, кимди ол, Жамалмыды? — деб сорду, бо-сагъадан берлакъда ёрге сюелиб тургъан тыякълы жаш.

— Жамал, ол Азаматды...— деди Зейтун жашына. «Алаймыды...» — деб Жамал, барыб, къучакълады. «Уллу жаш болгъан болурса дейме. Мен Томскеге окъургъа кетгенде сен гитчечиклей къалгъаненг...» — деб Азамат Жамалны башындан, бетинден сылады.

— Жамал, къалгъан сабийле уа къайдадыла.

— Эшикдедиле.

Тёлеген акъыртын, билдирмей юйден чыкъды. Ол колхозчула чюгюндюр къаза тургъан жерге къууулду. Аягъы басханны кёзю кёрмей чабады. Асыры чабхандан бут шаугютлери ауруйдула. Алай тёлеген анга къарамайды. Жюрегинде биреуленнге къууанч хапар элтеди. Ол сезим аны ашыкъдырады... Арыргъа къоймайды.

Культай чабыб келген жашын узакъдан окъуна таныды. Ол къатында чюгюндюр тазалай тургъан Зуриятха бла Асиятха:

— Тансыкъ болгъан болур ансы, жашымы чабыб келгенин кёремисиз,— деди. Тёлеген жетди. Ол асыры къысха солуу этгенден, бир азгъа дери сёз айталмады.

— Не болгъанды? Быллай бир не затха деб кюйюб, бишдинг? — Культай, алай айта, жашыны тер басхан бетин этеги бла сыйпады.

— Жа-Жамал... Жамалны п-па...— деб Тёлеген жар-

ты-кьурту бир затла айтды. Аны аузундан жашыны атын эштгенлей, Зуриятны кёзлерин кьоркьуу алды.

— Не болгъанды Жамалгъа? — деб ол жүреги чанча сорду. Асият да ишин кьоюб Тёлегенни кьатына келди.

— Жамалны па... папасы келгенди, — деди Тёлеген кёзлери кьууанчлы ишара. Зурият бла Асият сир болдула. «Ойбай, балам, не деб турсунг?!» — деб, Культай кьулакълары эштгеннге ийнанмагъанча жашына кьайтарыб сорду.

— Керти айтама... Экеулен келгендиле. Аладан бири Жамалны папасыды... Бири уа ким эсе да билмейме... Кеси да сокьурду...

— Ой, айланыб кетейим!.. — деб Культай, алыкьа сир болуб тургъан Зуриятны кьучагъына кьысды. — Балама сьуйюнчюлюгюн бер...

Элге жете, Культай Асиятны билегинден тутуб, кёзюкьашы бла, акьырын бар, дегенча белги берди. Зурият ызына да кьарамай, аланы озуб кетди.

— Ол бизден алгъаракъ жетсин, — деди Культай Асиятха, — ала бир бирге тюбешген такьыйкьалада кьатларында тыш адам болмаса игиди.

Асият, ангыладым дегенча, башын кьымылдатды. Алай, юйге терк жетерге, нек эсе да аны жүреги кьаты тартдырады. «Зейтун бла келген ким болур?..» — деб ол кеси кесине жол узуну соргъанлай келеди.

Асият бла Культай юйге киргенде Зурият эрини аллында тарыгъыуларын санай, жүрексиниб жилий тура эди. Культай арсарсыз алгъа ётуб, кьонакьла бла жарыкь саламлашды. Асият'а сын таш кибик, босагъа юсюнде сир болуб кьалды. Аны эки кёзю Азаматдан айырылмайдыла... Азаматны кёзлери уа аны кёрмейдиле, ала кьайры эсе да магъанасыз кьарайдыла. Бир кесекден Асиятха юй тюбю башына айланыб баргъанча

кёрюндю. Къызыны аууб баргъанын эслеб, Зейтун къол-тугъундан тутду.

— Асият, хомух болма... Асият...— дей, Зейтун аны табчаннга тыяндырды. Асиятны атын эштгенлей, Азамат тынгысыз болду. Ол олтургъан жеринден къобуб, къолун алгъа созду. Аны кёрген Зурият, кесин тутуб-тыйыб болалмай, сарнаб тебреди:

— Асият, кюнюм къуругъан, жугъутур кибик сюйгенинг эки кёзюн урушда къоюб келгенди да... Оу, жазыкъ Азамат, оу ананг, шау ананг...

Зейтун Асиятны бетине суу чачды. Бир кесекден ол кёзлерин ачды. Азамат Зейтунну болушлугъу бла аны къатына барды, къолун къызыны мангылайына салды.

— Сенмисе, Асият,— деди Азамат ёню къалтырай, жашны кёзлеринден акъгъан жилимукъла къызыны бетине тамдыла...

Ингир алагъа Зуриятланы юю адамдан толду. Зейтун келгенлеге хапар айтады. Азамат хазна сёзге къошулмайды. Ол тынч олтуруб, адамланы сёзлерине къулакъ салгъанлай турады. Асият'а, эшик артында тенг къызларыны арасында, анга жүреги такъыр болуб, мудах къарайды. Азамат абери излеб къоллары бла тегерегин къармаб башласа, къызыны жүреги жауча эрийди, кёз жилимукъларын жашыра, бетин жаулукъ къанаты бла жабады. Азаматха башхаланы жүрекклери да инжиле эди. «Ой, жазыкъ, сабийлигинден ёксюзлей къалыб къыйналгъанынг да боллукъ эди санга...» — деб адамла ауур кючсуне эдиле. Бир къауумла уа: «Энди Асият анга барыргъа да унамаз... Эки кёзю бир кибик сокъургъа ким да барамыды?...» — дей эдиле.

Кече ортасы бола, хар ким юйуне кетди. Харун, кете туруб:

— Азамат бизге келиб къалсын, мында жер да тарды,— деб къаты болду.

— Угъай, Харун, бу эки отоу окопдан тар туююлдо, сыйынырбыз,— деб, Зейтун унамады. Аны эштгенде Азаматны сакъал туюю тебе, кёлю толду. Солдат солдатны жүрегин ахшы биледи.

Зурият Азаматха Жамалны къатында тёшек этди. Узакъ жолдан арыб келген жаш, башы жастыккъъа тиер тиймез, жукълады. Асият не этерге билмейди. Шёндю ол аны юсюне бауурланыб, кёбген жүрегин чёкдюргюнчю жилярыкъ эди. Алай Зейтундан бла Зуриятдан уялады. «Оу кюнюм, ол къалай терк жукълаб къалды,— дейди Асият ичинден.— Манга бир зат айтмай, къалай жукълаб къалды. Мен кече, кюн да аны ючюн термилиб тургъанма. Мен да жатыбмы къалайым... Жатханлыккъъа уа жукълаялырмамы... Зейтун да аны юсюнден манга бир зат нек айтмайды. Огъесе анга мен кесим сорургъамы керекме? Угъай, айыбды. Не айттыб сорлукъма? Ол санга мени атымы сагъынган иш этгенмиди деб алаймы сораим... Айыбды... Зейтун менден къайда таматады. Мени бла тенг болса соргъан да этер эдим. Танга къалай чыгъайым... Теркирек танг атса эди...»

— Асият, не сагъышха къалгъанса? — деди Зейтун аны къатына барыб.— Мен санга атанг да, ананг да ёлюб, ёксюзлей къалгъан кюнюнде туберме деб, бир эсимде да жокъ эди. Алай не этериксе. Къыйынлыккъъа тёзалмагъан жашауну татыуун да билмейди. Кёремисе Азаматны. Аны эки кёзюн алай фашистле этгендиле. Ала аны итле талагъанча талагъандыла. Санында сау жери жокъду. Алай душман аны кишилигин бюгалмагъанды. Ол Туугъан журтха, халкъына кертичилей къалгъанды. Мен анга Киевда тубеген эдим. Мени бир аскерчи шуёхум анда сокъурланы артелинде ишлейди. Жолда анга къайтхан эдим да, былай да былай, мында бир таулу жаш барды деб Азаматны хапарын ол айтхан эди. Ким Азамат болур деб барсам, ол'а бу...— деди

Зейтун жукълаб тургъан Азаматха мудах къараб. Ол андан сора жукъ айтмады. Ауур кючсуне олтургъан жеринден къобуб, тышына чыкъды.

— Энди муратынг къалайды, Асият? — деб сорду Зурият, Азамат таба къараб.

— Да мени муратым тюрленнгенми этген сунаса,— деди Асият.— Мен аны жаны сау келгенине къууанама. Мен аны алгъын суйгенимден да бек сюерликме.

— Хау, Асият, ол насыбсызды. Хариб болгъанды. Атасыны къарындашы Омар да къайда эсе да белгисизди. Аны сенден башха жюрегин жылытыр адамы жокъду. Сени хар ариу сёзюнг аны жаралы жюрегине дарманды...

— Мени эндиге дери таралгъаным боллукъду, Зурият... Ангылаймыса, боллукъду...— деди Асият кёлю толуб.

Эртденликде Асият бла Азамат юйде энчи къалдыла. Асият барыб аны аллына тобукъланды. Жилиярыгъын кючден бла бутдан тыя:

— Сау кел, наным...— деди.

— Сау бол, Асият...— деб шыбырдады Азамат да, аны къолун кесине тарта.— Сен алыкъа мени суйгенлей турамыса?

— Сюеме, наным, сюеме.

— Мен бери келлик туйюл эдим. Мен сокъурла бла бирге Киевда къалыргъа деб умутум алай эди. Зейтун къоймады. «Мен санга Асиятны табарма...» деб бууунумдан тутуб, артелден суйреб алыб чыкъгъан эди. Алай, сени бла тюбеширге суйгеним чакълы бир къоркъгъан да эте эдим. Сокъурлай кёрсенг, менден кери турусса да жюрегим бютюн да бек сынар деб, аны ючюн къоркъа эдим.

— Мен алай къалай этерем,— деди Асият башын аны тобукъларына сала,— алай этген кюн, адамма деб мен эшикге да чыкъмаз эдим, наным. Мен санга кёб

письмо жазгъан эдим, аладан бирине жууаб нек къайтармагъаненг?

— Битеу жазгъан къагъытларынг артмагъымдадыла,— деди Азамат.— Мен кесим аланы окъуялмагъанма. Окъутурча таулу адамгъа уа госпиталда мен да тюбемеген эдим. Орус медсестрала жарты-къурту окъургъа да кюреше эдиле. Алай, киши окъумаса да алада не жазылгъанын мен уста биле эдим. Башымы ауур сагъышла басыб, жүрегим кыйналгъан кюнледе сени письмоларынгы кёкюрегиме кысыучу эдим. Ала манга эс табдыргъанча болуучу эдиле. Алай, жууаб'а къайтармагъанма. Аны керти айтаса.

— Нек?

— Аны юсюнден мен кесим да кёб сагъыш этген эдим. Сокъур болгъандан сора кишиге да жюк болургъа суймей эдим. Сени да жүрегинге не келир эди. Мен аны билмеем. Артда уа, аны юсюне, сизни барыгъызны да кёчюрген хапарны эштиб, бютюн да тюнгюлгенем. Ол затла башымы къатыш этген эдиле. Кишиге да бир тюрлю хапарымы билдирмей къояргъа деб, бел байлагъан эдим. Зейтун тюбемей къалса, бир киши да бир затымы биллик туююл эди. Ёлген сунуб къоярлыкъ эдигиз. Алай, Зейтунну тюбегенине энди къууанама... Къоркъма, Асият, биз бирледен кем жашамабыз. Мен къанжалдан кёб тюрлю затла этерге юйреннгенме. Илляула да этеме... Ы... Асият, нек жилияса?..

— Къууаннгандан, наным, къууаннгандан...

Юйге Культай кирди. Ол тюнене келиб, Азаматха бек жарсыб кетген эди. Азамат Асиятны суйген жашы болгъанын да Культай ол кече билген эди. Бюкюн да ол алагъа жарсыб келгенди.

— Эй, кызым,— деди Культай Асиятны къатына барыб,— мен сизге ол эшиги башха болгъан отоуму берейим. Мында эки юйюр турасыз. Бир биригизден уялыб...

— Да, алыкъя биз юйюр туюлюбюз,— деди Асият иймениб.

— Ой, сёздю деб аны несин айтаса. Юйюр болгъан кыйымыды. Экигиз да ёксюзле, ары-беригиз жокъ, аны не болжаллыгы барды.

— Тюз айтады,— деди Азамат.

— Аха,— деб, Культай Асиятны кучагына кысыды.— Эштдингми...

Экинчи кюн окъуна къоншула жыйылыб, Асият бла Азаматны бир юйюр этдиле. Ала Культайны юйюню бир отоуна кёчдюле.

15

Комендант Юдин, кесини кабинетинде, кенг столну артында чёгюб, башын кётюрмей жазады. Бетсиз гетен кумачдан этилген терезе жабыула, кабинетни ичин къарангы этедиле. Бир мюйюшде уллу темир сейф сюеледи.

Юдин жазыб бошаб, къаламны жерине салды да, эки къолун эки жанына жая, аркъасын олтургъан шинтигини артына тиреб, жукъудан уянган адамча керилди. Бу кезиуде кабинетге ёшююнде орденлери бла майдаллары жылтырай бир офицер кирди. Комендант, бу кимди дегенча, анга ишанлаб къарай, жеринден къобду.

— Юдин сенмисе?.. Мен Таймазовма,— деб, офицер къоюн хуржунундан комендантдан алгъан повесткасын чыгъарыб анга узатды.

— А-а,— деди комендант, сансыз кибик этиб,— олтур. Сиз экеулен болургъа керек эдигиз да?

— Келеметов Азаматхамы айтаса?

— Тукъум атын... Бусагъат...— Юдин темир сейфни ачыб, андан бир къауум къагъытны чыгъарды да, алагъа къарай.— Хау, Келеметов Азамат. Ол'а къайдады? Нек келмегенди? — деб къашларын туюб сорду.

— Анга айтыр затынг болса, манга айт, ол...

— Сен аны адвокатымыса? — деб Юдин Зейтунну сёзюн бёлдю.

— Ол сокъурду. Эки кёзюн бирча урушда тас этгенди. Бери дери уа он километрден артыкъ жол барды. Сокъур адамгъа жыяулай аллай бир жол жюрюген къаллай иш болгъанын ангыларгъа керексе.

— Не да болсун, келмегенин терс этгенди. Ладно, аны бла артда сёлеширбиз. Вот, жолдаш Таймазов, бюгюнден башлаб, сен комендатурада учётда боллукъса...

18

Андан бери къауум жыл озду. «Бёлек» колхоз айныб барады. Асият төрт жылдан бери звено башчы болуб, алчылыкъны кишиге бермей келеди. Былтыр'а аны звеносу районда окъуна биринчи жерни алгъан эди. «Асият бизни районну алчы чюгюндюрчюсю» деб, газетле аны суратын да салыб махтаб жазгъан эдиле. Асият келир жылгъа ахшы хазырланады. Кеси юсюнде туруб жерни сюрдюргенди. Удобренияла ташытханды. Чюгюндюрню урлугъун звенону членлерин жыйыб, ала бла бирге айыргъанды.

Жаз башында кенг сабанлада кызыу иш башланды. Асият юйден эртденликде эртде кетиб, кеч къайтады. Ишден сора анга конторгъа барыргъа да тюшеди. Бир бирледе районда жыйылыугъа да чакъырадыла. Асият барысына да жетишеди. Юй жумушну да тындырады. Азамат бла ол жангыз туююдюле. Аланы Самат деб жашчыкълары да барды. Азамат юйден бир жары чыкъмайды. Кюнюню кёбюсюн жашчыгъы бла ойнай ашырады. Эриксе къолуна чёгючюн алыб, жукъа къанжалдан темир печге быргъыла, челекле окъуна ишлейди.

Бир ингирде Асият ишден къайтханлай, Азамат анга:

— Алчы... Къолунга къагъыт бла къалам алчы! — деб ашыкъдырды.— Мен айтханланы жазыб бар.

Мынга не болгъанды дегенча, Асият эрине ишанлаб къарады.

— Ол мени унутуб къояргъа амалы жокъду,— деди Азамат, эринлери къалтырай,— мен аны табаргъа керекме... Эштемисе, Сухаренкону табаргъа керекме.

— Кимди ол? — деб Асият къайгъылы болду.

— Къалам, къагъыт алдынгмы?

— Бусагъат-бусагъат.— Асият эри айтхан затланы мажарды да, стол артына чёкдю.

— Мен хазырма.

— Алай эсе, жазыб башла,— деди Азамат аны къатында ёрге сюелгенлей...

«Багъалы Александр Архипович!

Санга бу къагъытны Келеметов Азамат жазады. Сиз, баям, мени унутхан болмазсыз. Эсигиздемиди, къыркъ тёртюнчю жыл, Киевде... Госпиталда. Мени бир офицер биргесине алыб кетген эди да. Ол заманда сиз манга: «Азамат, къайда болсанг да, мени унутма, сен алыкъа жашса, кюнню жарыгъын кёрюрге керексе» деген эдигиз да. Ким биледи, шёндоге дери жашаудан тюнгюлюб, сизни айтханыгъызны аны ючюн сансыз этиб тургъан болурма. Александр Архипович! Мен юйдегили болгъанма. Жашчыгъым да барды. Мен аны къараб кёрюрге къалай термилеме! Дунияда сокъурдан насыбсыз адам болурму?

Александр Архипович, бир онг бар эсе, энтда да манга бир багъыб кёрюгюз, ким биледи...

Жюрек саламым бла Келеметов»

— Асият, сен бу къагъытны тамбладан къалмай жибер. Самолёт бла барырча эт,— деди Азамат кёлю кётюрюлюб.— Эндиге дери ол мени эсеме тюшмей къалай тургъанды... Адресин жазыб къой: г. Киев, аскер госпитал...

Азамат кѡагытыны жууабын ашыгыб сакълайды. Анга кечеле да, кюнле да кѡылыкъсыз узун кѡрюнедиле. Ол кюндюз арбазгѡа чыгыб кюн тууушха олтурады, сагышла этеди. Жашчыгы келиб бойнуна тагыылса, бармакълары бла аны бойнун, бетин кѡармайды. «Сени сыфатынгы кѡрмей ёлюбмю кетерлик болурма...» — деб ойлайды, ахтынады.

Арба бла орамны эншге озуб бара, Харун кюн тууушда Азаматны кѡрюб арбасын тохтатды.

— Кѡалайды халынг,— дей, ол арбадан тюшюб, Келеметовну кѡатына келди.

— Кѡалай боллугъеди...— деди Азамат ауур кючсюне.— Эки кѡзден бла Туугъан жеринден айырылгъан адамдан насыбсыз дунияда ким бар сунаса.

— Туугъан жер адамны анасыды...— деб кѡошду Харун да ауур кючсюне,— андан айырылгъан кѡайсы бирибизге да ауур жюрек жарады. Алай, не этериксе, ёмюрден ахыргѡа мында кѡалыб кѡалмабыз. Бизни юсюбюзден да бир заманда бир тюз оноу этилир.

— Ийнанамыса?

— Ийнанама, Азамат, ийнанама...

Почта жюрютюучю келди.

— Эй, жакъсымысыздар,— деди ол ат юсюнден, кѡара артмагына кѡарай, Азамат секириб жеринден кѡобду.

— Сагъан кѡат бар, Келеметов... Кѡазыр, асыкъла...

— Кѡалай ашыкъма... Кѡайданды?

— Мангыз. Киевдан...

— Харун, окъучу... Терк окъу...— деб кѡоллары кѡалтырай, Азамат кѡагытны Харун таба узатды. Харун конвертни ачды.

— Жолдаш Келеметов, профессор Сухоренко Киевдан кетгенди. Ол шѡндю Москвада медицина илмуланы Академиясында ишлейди. Сени кѡагытынгы анга ийгенбиз.

Саламым бла, Кравченко».

— Сора ол Москвадады,— деди Азамат, кѳууаныб,— ол мени кѳагытымы эндиге дери алгъан болур да?

— Алгъан болур...— деди Харун, анга жюреги жазыкѳсына.

Ала сѳлеше тургъанлай, атын терлетиб бригадир Чапет келди.

— Харун, сен бюгюн арбаны кѳой да, урлукѳ себе тургъан тракторгѳа бар. Сеялка адамсыз кѳалгъанды,— деди.

— Нек? Зейтун'а кѳайда?

— Зейтун биягѳы аурукѳсуннганды. Аны арба бла юйге алыб келе турадыла.

— Ай, хариб'а, артдан артха ол адамны саулугѳу кѳалай осалгѳа кетиб кѳалды,— дей, Харун, орамда тургъан арбасына миниб, «Жота башы» деген жерде тохтаб тургъан тракторгѳа кѳууулду. Азамат жашчыгѳын кѳатына чакѳырды.

— Самат, келчи Зейтунлагѳа барайыкѳ,— деди ол, аны кѳолундан тутуб.

Азамат ары жетгенде, Зейтун тѳшекге жатыб тура эди. Ол тохтаусуз жѳтел эте эди. Зурият да, бети саз болуб, аны тѳгерегине чабханлай айланады.

— Сенмисе, Азамат,— деди Зейтун жѳтели бир кесек эс табдыргъандан сора,— мен мында болалмайма. Хауасы жарашмайды.— Туугъан жериме кетерге керек эдим. Ары уа иймейдиле...

Азаматны жюрепи такѳыр болду. Кѳлю толуб, жилярыгѳын кючден тѳйды.

— Бир зат нек айтмайса,— деди Зейтун, Азаматха.— Ол Киевха жазгъан кѳагытынга жууаб кѳайтмагъанмыды.

— Кѳайтханды, ма,— деб Азамат кѳнчек хуржунундан тѳрт мюйюшлю конвертни чыгѳарыб, Зейтуннга узатды.

Колхозну председатели Далабай, кабинетинде олтуруб, ким бла эсе да, телефон бла селеше турган кезиуде, эшик акыртын ачылды. Босагъадан Асиятны башы кёрюндю. Председатель, селеше турган сёзюн белмей, анга жарыкъ ишарды, къолу бла жел, кир, олтур дегенча белги берди. Далабай селешиб бошаб, телефонну трубкасын жерине салды да, олтурган жеринден къобуб:

— Къалай, Асият,— деб аны къолун тутду.

— Жокъду хата, игибиз,— деди Асият. Ол председатели кёзлеринде жашыртын къууанчны белгисин эселеди.

— Багъалы этечим, къолунгу энтда да бир кере тураргъа тюшгенди,— деди Далабай жарыкъ ён бла.

— Не зат ючюн? — Асиятны ауазы аз сейирсингенча эштилди, тири къара кёзлери булутладан чыкыган айча жарыб, Далабайгъа соруулу халда къарадыла.

— Алгъышлайма,— деди ол звеньевойну къолун къаты къысыб.

— Не зат бла?

— Ленинни ордени бла!

— Манга... Манга Ленинни ордени... Ойнаганмы этесе?

— Угъай, ойнамайма. Правительство сени Ленинни ордени бла саугъалагъанды. Бусагъатчыкъда райкомну секретары бла селешгенем да ол айтханды.

— Манга Ленинни ордени...— Асиятны туб сакъалы тебе, кёзлери мылы тартдыла,— мен аллай уллу саугъагъа тийишлимеми да?..

Бираздан сора Асият, Далабайгъа келген жумушун айтды:

— Азамат бир таныш профессоруна къагъыт жазган эди. Ол шёндю Москвада медицина илмуланы

Академиясында ишлейди. Ол Азаматны ары чакъырады... Кёзлерине багъаргъа айтады... Ма жазгъан къагъыты.— Председатель къагъытны къолуна алды. Окъуб бошады да:

— Бек ахшы. Барыргъа керекди, не кереклисине да болушурбуз,— деди ол, къагъытдан кёзлерин айырмай.

— Тюнене бу къагъытны да алыб, комендантха баргъанем...— деди Асият, кёлю тола,— алай ол Москвагъа барыргъа эркинлик берирге унамай ийгенди.

— Унамагъандымы дейсе? — Далабайны къашлары туюлюб, кёзлерине къан чабды.

— Ассыры жюрегим кюйгенден, тюнене юйге къалай къайтханамы да билмейме. Юйге келгенлей Азамат, эринлери къалтырай, «Эркин этдими?» деб соргъанында не айтыргъа билмей, эсим ауаргъа аз къалгъанма. Ахырында «комендантны табмагъанма» деб кюйгъанма. Эркинлик бермегенин айтсам, аны сынган жюреги кётюраллыкъ туююл эди.

Далабай ауур кючсюндю. Солугъанындан бла кирпик къагъыуундан жаны къаты къыйналгъаны кёрюенди. Бир ненча кере жеринден туруб, дагъыда олтурду. Бир зат излегенча, къолларын хуржунларына терк-терк сугъуб чыгъарды.

— Қъачан бошаллыкъдыла бу налат ишле,— деди ол, къыжырыкъланыб.— Комендант билмеймиди да, ол эки кёзюн урушда Ата журт ючюн тас этгенин... Сен, Асият, артыкъ бек жарсыма, мен райкомгъа барыб, аны юсюнден айтыб кёрейим. Бу къагъыт'а менде турсун.

Ол кюн окъуна Далабай райкомгъа барды. Биринчи секретаргъа кириб, ол Азаматха Москвадан келген къагъытны кёргюзте, ишни болушун айтыб ангылатды.

— Тейри, къарайма да, бу комендантла асыры мардадан оза болурла дейме,— деб секретарь телефонну чолпусун алды. — Алло, манга Юдин керекди... Сенмисе?

Кюн ахшы болсун! Айтбаев селешеди. Сен манга керексе... Хау, бусагыт.

Бираздан кабинетге комендант Юдин кирди.

— Олтур,— деди анга Айтбаев шинтикни кёргюзте.— Сен бу кыагытны окыуганмыса?

— Неде ол? — дей, Юдин биринчи секретарны кюлундан кыагытны алды.— Хау, муну бла шагърейме.

— Аны иеси бла уа?

— Иесин да таныйма. Мен хар кечгюнчюню таныйма, ол мени баш борчумду.

— Кыалай таныйса?

— Кёрсем таныйма да кыояма,— деди комендант эки кезюн биринчи секретардан айырмай.

— Бет сыфатларын таныйса, алаймыды?

— Хау...

— Кимни не адам, кыаллай адам болгъанын'а билмеймисе?

— Да, аны не биллиги барды,— деди Юдин, бош сансыз халда,— ала барысы да кечгюнчюледиле...

— Ол затны юсюнде, жолдаш Юдин, экибизни акылыбыз бирге келиширик туююлдю,— деди биринчи секретарь, олтургъан жеринден кыобуб,— сау халкыгъа сен айтханча кыарамакылыкъ жахилликди. Партия бизни алай юйретмегенди. Сен Келеметовну ким болгъанын билемисе?! Фашистле Туугъан жерибизге чабханда, ол урушка кеси тилеб баргъан жашды. Ол бир талай орденле, майдалла бла саугъаланган разведчикди. Ол жаралы болуб пленнге тыштенде да Туугъан журтуна кертичилей кыалгъанды. Гестапochула эки кезюн сокъур этгинчи туюгенлеринде да ол аскер тасханы алагъа айтмагъанды. Ол коммунистди. Сен'а, кезлерине кыаратыр ючюн Москвагъа барыргъа анга эркинлик бермей ийгенсе. Ол адамлыкъ туююлдю, жолдаш комендант.

— Мен кеси ишими кесим билеме,— деди Юдин кыаш-

ларын туюуб.— Мен аладан жангыз бирин бир жары да эркин өтерлик туюулме.

— Алай эсе, не этерикбиз да,— деди Айтбаев сабыр халда.— Сен эркин этмесенг, биз эркин этербиз.

— Къалай... Менсизми? — деб бет къаны тюрлениб, комендант олтургъан жеринден секириб къобду.

— Сен манга энди арталлы да керек туююлсе,— дей Айтбаев телефонну чолпусун алды,— коммутатор, манга обкомну берчи... Хау, биринчи секретарны...

18

Эки кюнден сора Азамат бла Асият поезд бла Москвага атландыла.

Поезд Москвага өртденликде сегиз сагъатда жетди. Вокзалда таксиледен бирине миниб, Асият бла Азамат, медицина илмуланы Академиясына атландыла. Алыкъа тышында къар эриб бошамагъанды. Бийик омакъ юйле, кенг майданла, орамлада жюриген кёб машинала Асиятны тамашага къалдырадыла. «Ах кюнюм, бу кеси сау дуния кёреме да!..» — дейди ол кёлюнден.

Такси Академияны къабакъ эшигини аллында тохтады. Асият бла Азамат машинадан чыкъдыла.

— Жетдикми? — деб сорду Азамат юй бийчесини къолтугъундан тутта.

— Хау... Жетгенбиз. Энди сени профессорунгу табсакъ, ишибизни къуралгъаннга санарлыгъем,— дей, Асият къабакъ эшикни ачды.

Ала институтну уллу эмен эшигине жууукълашханда, кюл бетли макентош кийген, орта бойлу, жукъа къартыракъ киши, аланы ызындан жетиб, алга озду. Аны къолунда сары сахтияндан этилген къалын партфели, башында уа мор къалпагъы барды. Ол атлауучладан жаш адамча терк кётюрюлдю да, эмен эшикни аллына жетгенлей, дыркъ деб тохтаб, бир затха ишекли бол-

гъанча, ызына бурулду, Азаматха бла Асиятха ишанлаб къарады.

— Келеметов!..— деди ол арсар бола. Аны эштгенлей Азамат сир болду.

— Александр Архипович... Къайдаса?..— деди жаш, ёню къалтырай, эки къолун алгъа созуб.

— Сенмисе, Азамат!..— Профессор Сухаренко келиб жашны къучагъына къысды.— Эй, да сен'а хайт деген киши болуб тураса да. Молодец, келгенинги ити этдинг. Жашауунг къалайды?..

— Жашауну несин сорасыз, Александр Архипович, кюнню жарыгъын кёрмесе, ханс окъуна сууарылады.

— Къайгъырмаз, къайгъырмаз. Хомух болма. Алыкъа сени битеу жашауунг аллындады. Келигиз, кабинетге,— деб, Сухаренко Азаматны къолтугъундан тутду.

Профессорну кабинети экинчи этажда эди. Аны уллу терезелеринден кюнню жарыгъы эркин келеди. Профессор къонакъланы диваннга олтуртду. Сора секретарын чакъырыб:

— Света, бизге ючюбюзге юч чай келтир... Мени ассистентими да чакъыр,— деди. Секретарь къыз мычымай чай келтирди. Бир кесекден'а кабинетге отуз — отуз беш жыл чакълы жашауу болгъан, акъ шинли, саргылдым чачы артха омакъ таралгъан жаш кирди. Узун кирпичлери, тар мангылай, къыйыры аз кертикли бурну, жукъа эринлери, къара костюму анга сюдюмлю сыфат береди. Ол онг аягъындан ахсай, профессорну къатына келди да, аны бла адежли саламлашды. Сора Азаматха бла Асиятха бурулуб, башын ийди. Асият олтургъан жеринден туруб, хурмет берди. Жаш, не жумуш бла чакъыргъанса дегенча, профессоргъа къарады. Алай Сухаренко анга сёз айтхынчы ол дагъыда Азаматха бурулду. Кёзлерин ууду.

— Не къарайса, мен сени аны ючюн чакъыргъан-

ма,— деди профессор ассистентине.— Къазахстандан келгенди.

— Къазахстанданмы?..— дей, ол Азамат таба атлады. Аны кёзлери уллудан уллу бола баргъанча кёрюндюле. Азамат да жукъудан элгениб уянганча тынгысыз болду. Ассистент жаш аны аллына къаршы барыб, эншге ийилди.

— Азамат! — деди ол, чач тюклери ёрге туруб.

— Гриша!..— деди Азамат ёню тюрлениб.

Эки жашны къучакълашханларына Александр Архипович бла Асият кёллери тола, сейирсиниб къарадыла.

— Сейнов, сен'а Келеметовну къайдан танийса? — деди профессор ассистентини мылы тартхан кёзлерине соруулу къарай.

Эки кюнден сора Азаматны Академияны поликлиникасында тохташдырдыла.

— Сен энди мында туруб этерлигинг жокъду,— деди Асиятха профессор.— Баям, Азаматха мында иги кесек заманны къалыргъа тюшерик болур.

— Умут этерчамыды, Александр Архипович, тилейме жашырмай айт.

— Кючюмден келгенни аярыкъ туююлме. Операция этерикме. Къалай боллугъун айтыргъа алыкъа къыйынды... Алай, мен ишанама,— деб профессор Асиятны къабакъ эшикге дери ашырды. Ол кюн окъуна Асият поездге миниб, элге атланды.

Партияны XX съездинден сора жашау, къаты жауун жауб, уллу ырхыдан сора аязгъан кюнча, шош халгъа келди. Кюйсюз ырхы талаб кетген жерлеге, жангыдан жашил кырдык чыгъа башлагъанча, ауур къайгъы басхан жүрекке жайыгъыб тебретиле.

Кюнле озадыла.

Асият ингирде ишден келиб, Москвагъа къагъыт жазды:

«Багъалы Александр Архипович!

Асыры кѣб жазгъандан, сизни эрикдирген да этгенме, алай не этейим. Мени битеу насыбым, кѳууанчым да сизни кѳолугъуздады. Къалайды? Артда жазгъаныгъызда, жууукъ кюнледе операция этерикме деген эдигиз. Этгенмисиз!

Александр Архипович, баям, бизни туугъан жерибизге къайтыргъа эркин этерик болурла. Хапар алай жюрюйдю. Букъдурмай айтыгъыз, зат боллукъ туююл эсе, барыб Азаматны артха алыб келлигем. Кѣчген заманда бирге болсакъ сюеме.

Жууабыгъызны сакълайма.

Къызыу саламым бла, Асият».

Экинчи кюн эртденликде, Асият ол письмону почтагъа алыб бара, узакъдан жолну букъусун кѣтюрюб, къызыу жортуб келген атлыны эследи. «Былай ашыкъгъан бу кимди?» — деди Асият кѣлюнден. Атлы анга жууукълашханда, Асият аны таныды, ол бригадир Чапет эди. «Кет, бу адам аты бла басдырыб къоярыкъды», — деб ол жолну бир жанына турду. Чапет атны жоугенинден артха тартыб, атдан секириб тюшдю да, Асиятха:

— Суююнчю!.. Эштемисе, суююнчю!.. — деб, сабийча кѳууана, жаш тиширыуну абызыратды. Жюреги асыры элгеннгенден Асиятны тили айланмай къалды.

— Почтачыны кѳолундан тартыб алыб келеме, — деди Чапет хуржунундан тѣрт бюкленнген къагъытны чыгъарыб. — Ма, окъу!..

Асиятны кѳоллары къалтырай, телеграмманы алды.

«Каз. ССР. Талды-Курганская область
сел. «Бѣлек» Келеметовой Асият.

Могу обрадовать, операция прошла успешно, Вашему супругу возвращено зрение.

С уважением, Сухаренко».

Бир къауум такъыйкъаны ичинде Асият, эринлери тебе, не этерге билмегенча, абызырагъанлай турду. Чапет аны кѣзлерини, къара булутланы артындан чыгъа

келген айча, жарыкъдан жарыкъ бола баргъанларын эс-
леди...

Андан сора кѣб турмай Азамат Москвадан къайтды.

Э П И Л О Г

Жайны кызыуу кыуш къанатларында кетгенди. Чинар тереклени бла чертлеуюк юкюлени чапракълары седрейдиле. Мант башла, жашаудан тюнголгенча, кеслерини эшек кыулакълача, уллу чапыракъларын эншге бошлагъандыла. Хуналагъа кысылыб битген мурсала уа борбайлары сууарылыб, саргъылдым бет алсала да, ахыр кюнлери жууукълашханнга ийнанырыкълары келмегенча, къаты сюелирге кюрешедиле. Узакъ жол жүрюб, ырмах болгъан жолоучуча, Хызны-суу ташлагъа абына, ырбылагъа кысыла, ичинден мурулдай, акъыртын саркъады. Аны жагъасында къургъакъсыгъан хансла, бауурланыб, башларын суугъа сугъадыла... Алтын кюз тегерекни окъа бла сыргъанча этгенди.

Хызны Тала тангны жарыгъы бла уянганды. Адамла ишге, сабийле школгъа ашыгъадыла. Колхозну гаражында, бюгюн бизге не иш буюрасыз дегенча, тракторланы бла машиналаны моторлары гюрюлдейдиле.

Эл алгъыннгы элге ушамайды. Эски юйледен бири да къалмагъанды. Хар зат жангыды. Школ, клуб, медпункт ишленгендиле. Орамла тазадыла, кече элде хауа чыракъла жанадыла...

Тюш бола, бир кыауум пионер школдан чыгъыб, бир бири къолларындан тутханлай, орам бла ёрге оздула. Ала, элни бек башында эки терезеси орамгъа къарыгъан, абадан акъ юйню аллында тохтадыла. Арбазда, кюн тууушда олтуруб, газет окъуй тургъан къарт аланы кёрюб, аз сейирсине жарыкъ ишарды. Пионерле анга салам бердиле.

— Харун, биз санга иш бла келгенбиз,— деди аладан

бири, школ звонокну тауушуча, зынгырдауукъ, жарыкъ сабий ауаз бла.

— Келигиз, жанларым, келигиз. Не ишигиз барды, айтыгъыз, мен тынгылайма,—деб къарт къолунда газетни бир жанына салыб, кёзлеринде кёзлюклерин алды. Пионерле аны тегерегине басындыла.

— Биз школда история кружок къурагъанбыз. Анга элибизни белгили адамларыны юсюнден материалла жыябыз. Сиз'а аланы таныгъан, биргелерине ишлеген хапарыгъыз барды, тилейбиз, билгенигизни айтыгъыз, — деди ала.

— Кимни юсюнден? — Къарт сабийлени хар бирини кёюне соруулу къарады.

— Керимов Махмудну,

— Таймазов Иналны,

— Асланов Дахирни...

Пионерле бир къауум адамны тукъум атларын санадыла.

— Да-а,— деди Харун узун ызыкъла болуб жыйырылгъан кенг мангылайын сылай. Аны мутхузгъа тартхан къаралдым кёзлерин терен сагъыш бийледи. Сабийле аны бетини бир ненча кере тюрленнгенин эследи. Бираздан къарт, олтургъан жеринден къобду. Чум тыягъын да къолуна алыб, акъыртын орамгъа чыкъды. Ол кирпичлерин къакъмай, элге кёб къарады. Озгъан кюнледе болгъан ишлени эсине тюшюрдю, жашаудан замансыз кетген эллилерини сыфатларын кёз аллына келтирди. «О, озгъан жылла, сиз къууандыргъан да, жиялтан да этгенсиз. Бизни кишилигибиз сизни толкъунларыгъыз да кёб кере сыналгъанды. Ачыуландыргъан да, кюлдюрген да этгенсиз... Таулагъа къара кюнле да алыб келгенсиз, алада жарыкъ танглары да атдыргъансыз... О, туудукъла, сизге айтыр зат кёбдю...»

Харунну сагъышларын, орамны ёрге, къызыу келген женгил машина бёлдю. Къарт жолдан бир жанына тур-

ду. Машинаны шофёру Харунну кьолун тутуб саламлаша:

— Сизни, Асият конторгъа бир келсин деб тилейди, — деди. Къарт пионерлеге къарады.

Пионерле уа иги ыразы болмагъанча, шофёргъа къарадыла.

— Тамбла келирсиз, — деди къарт, сабийлени башларын сылай. — Мен сизге кёб затны айтырма.

Харун колхозну председателини кабинетине эшикни кенг ачыб, лакъырда эте кирди. Асият, олтургъан жеринден кьобуб, къартха хурмет бере, аны диваннга олтуртду.

— Бусагъатдан Ортай бла Махай да келликдиле. — деди Асият Харуннга, жарыкъ ишара. Къарт къаш тюблери бла председателге кюлюмсюрей къараб:

— Акъ сакъаллыланы жыйыб'а не этесе? — деб сорду.

— Керимов Махмудха сын таш салабыз...

Бир ауукъгъа дери Харун шум болгъанлай турду. Асият аны терен сагъышлагъа кетген акъылын бёлюрге болмады.

— Да, кызым, — деди Харун ахырында, сабыр ауаз бла, кёзю-къашы жарыб, — быллай кюнлеге жетербиз деб кимни эсинде бар эди.

— Аны уа керти айтаса... Алай, кёресе да.

— Хау, кызым, энди уа кёреме... Ырхыдан сора аязгъан кюнлени кёреме...

Х А П А Р Л А

БАТЫРЛЫҚЪ

Уллу Ата журт уруш бошалыб, сау къалгъанла юйлерине къайтадыла. Бизни тау элде да алай къайтхан жашлагъа адамла къууанч бла тубейдиле. Ёшюнлери орденледен бла майдалладан толуб къайтхан жашлагъа халкъ бютюн да уллу хурмет береди, алагъа адамла нарт жигитлегеча сукъланыб къарайдыла. Сабийле уа урушдан къайтхан жашланы боюнларына тагъылыб, къоллары бла майдаллагъа тийгинчи тынчлыкъ табмайдыла.

Урушдан жашла барысы да бирча орденле бла майдалла алыб къайтмагъан эдиле. Аладан бири Аслангерий эди. Аны ёшюнюнде орден угъай, значок да жокъ эди. Эллилери: «Охо, юйюнге сау-эсен къайтдынг эсенг, аллахха шукур...» — деб, аны къолун тута эдиле. Алай, урушну юсюнден хапар соруб, аны хазна къыйнамай эдиле. Аны кёре баргъанла кёллеринден: «Майдал окъуна алмагъанды. Муну хазна айтыр заты да болмаз» дей эдиле. Аны юсюне уа, Аслангерий кеси да хазна жукъ айтыргъа суймей эди. «Айландыкъ, уруш этдик, ёлгенибиз ёлдю, сау къалгъаныбыз къайтдыкъ...» — деб къоя эди.

Андан бери талай жыл озгъанды. Аслангерий гюрбежиде ишлейди. Аны атасы да темирчи болуучу эди. Анда-санда, гюрбежиде иш болмай къалгъан кезиуледе, Аслангерий кёрюкню тубюнде алаша шинтикге олтуруб, тютюн да иче, кёбге дери сагъыш этиучюдю. Биргесине ишлеген салтачы жаш Локъман бир жол анга:

— Аслангерий, сени юсюнгден бир кѡауумла урушну заманында кѡайда эсе да бугѡуб туруб, сора уруш бошалгъандан сора кѡайтыб келгенди дейле. Ол керти хапармыды? — деб сорду.

Темирчини жарыкъ кѡз кѡарамы, жауаргѡа тюрленген кюнча, мутхуз болду. Тютюнюн терк-терк тартыб, аны кѡалгъанын ачууланыб бир жанына атды. Сора, жеринден кѡобуб, кѡксюлдум жана тургъан мыдых отну кѡозгѡады. «Кѡлюне тийдим» — деб, келди Локъманни эсине. Ол анга алай соргъанына чогѡеж болду.

— Кечгинлик бер... былай жанынга тиерин билмегенем, ансы... — дей, ол кѡрюкню басыб тебреди.

— Аман тил адамн отдан да аман кюйдюреди, — деди Аслангерий, кѡзыл мыдыхланы ышырыб, аланы арасына темирни сугѡа.

— Оллахий, Аслангерий, мен санга эштгеними айтханма, ансы...

— Билеме, Локъман, билеме, — деди темирчи, аны сѡюн бѡле. — Сен таза жюрекли адамса. Биреуню кирлерге кюрешгенле — ала кеслери кир адамла боладыла.

Ол кѡзыл мыдыхланы арасында кѡызгъан темирни чыгъарыб тѡшню юсюне салды. Локъман ауур салтаны акѡырын кѡтюрюб, аны тюйюб тебреди. От жилтинле тѡгерекге чачылдыла.

Аслангерий, болду деген белги бла, темирни тѡшден алды. Локъман салтасын жерге салыб, мангылайында терлегенлерин сыйпады.

Бу кезиуде гюргежиге, эл Советни председатели Рамазан жибергенди деб, селисполнитель кирди. Ол темирчиле бла саламлашды да, Аслангерийни эл Советге чакѡырды.

— Мен анда не этерикме? — деб сорду Аслангерий, Рамазанны кѡзлерине соруулу кѡарай.

— Военком сакълайды,— деди селисполнитель.

— Военкомму? Нек?! — деб, Аслангерий бютюн да бек сагъайды. Локъман да сейирсингенин сездире, селисполнительге къарады.

Аслангерий эл Советге келгенде, анда, эл Советни председатели бла военкомдан сора да, колхозну председатели, парткомну секретары, дагъыда бир къауум колхозчу олтуруб, лахор эте тура эдиле. Аслангерийге ала жарыкъ болдула. Темирчи, мени не этесиз дегенча, эшик къатында сюелди.

— Олтур, Аслангерий, олтур,— дейди военком анга тёрде шинтиклени бирин кёргюзтюб.

— Охо, манга былайы да боллукъду,— деди ол, эшик къатында шинтикледен бирине чёге.

— Угъай, къарындашым, бери билайгъа олтур,— деб военком аны тёрге чакъырды. Аслангерий кабинетдегилени кесини кёзюне къараб тургъанларын эслеб: «Была мени бюгюн кёргенча нек этедиле?..» — деди ичинден.

Военком партфелинден эки гитче коробчакыкны чыгъарыб, аланы къол аязында тутханлай, жеринден къобду.

— Аслангерий, бу эки орден сени излегенли жыйырма жыл болады,— деди ол, темирчини аллына барыб.

— Не за-а-т?! — дей, Аслангерий ёрге турду.

— Сени батырлыгъынгы шёндюге дери киши да билмей тургъанды,— деб военком сёзюн андан ары бардырды.— Алай, къралыбызда бир солдатны да жигитлиги унутулуб къалмагъанды, унутуллукъ да тюйюлдю.

Военком эки орденни Аслангерийни ёшюнюне тагъыб, аны берчли къолун къаты къысды.

— Алгъышлайма, Туугъан журтну батыр жашы!

Военком алай атханда, Аслангерийни сакъал туюб тебе, кёзлери мылы тартдыла.

Ол эл Советден чыкыгъанда, эшик аллында сюелиб

тургъан Локъманны кёрдю. Локъман аны ёшюнюнде жылтырагъан эки орденнге къараб къалды.

— Не зат ючюн бердиле санга быланы? — деб сорду ол, Аслангерийни ёшюнюнде орденлеге къолу бла тийиб кёре.

— Незат ючюнмю дейсе? — деди темирчи, жаш нёгерини кёзлерине сагъышлы къарай. Бу кезиуде анданмындан адамла жыйылыб, Аслангерийни ортагъа алдыла.

— Да биз'а сени быллай киши болгъанынги билмей тургъанбыз, оллахий,— деди алайгъа келген къарт Оразай.

— Кеси да кишиге бир зат айтмай тургъанды,— деб къошду дагъыда биреулен.

Ол юн Аслангерийни къолун сау эл тутхан болур эди. Ол юйюне келгенде, арбазда ойнаб айланган онжыллыкъ жашчыгъы аны тобукъларына чулгъана:

— Атам, орденлеринги шёндюге дери бизден нек букъдуруб тургъанса? — деб, къууаныб сорду.

— Букъдуруб турмагъанма — деди атасы, жашын къойнуна алыб.— Мен аланы шёндюге дери алалмай тургъанма...

— Салим, кёремисе, сени атангы жалан да бир ордени барды, мени атамы уа эки ордени барды,— деб, Аслангерийни жашы орамны бирси жанында сюелиб тургъан кеси тенгли жашчыкъгъа ёхтемлениб къычырды.

— Къой, хайырсыз, айыбды,— деди атасы жашына.

— Охо къууанмагъа къой муну,— деди Аслангерийни къатыны Абидат, жарыкъ ишара.— «Мени атам урушдан орден алыб къайтханды, сени атанг'а бир зат да алмай къайтханды», — деб ол муну кёб кере масхара этерге кюрешгенди. Энди уа кёлюн кенгдире болур. Сабий жюрек алайды да. Ёхтемленмеге къой. Сени бла ёхтемленмесе, ким бла ёхтемленирикди ол.

— Охо алай эсе...— дей, Аслангерий юйге кирди.

Кече ол кёбге дери жукълаялмады. Озгъан отлу кюнле аны кёз аллына келедиле.

1943-чю жылны кышы, Украинаны кенг аулакларын кыалын къар басханды. Сууукъду. Совет аскерчиле Киевну душмандан азат этгендиле. Ала энди аны Украинаны кыалгъан жерлеринден да кыыстайдыла.

Совет аскерчиле, кёб эллени фашистледен азат эте, Ровно шахаргъа жууукълашадыла. Душман анда кыаты бегиниб, бизни аскерибизни аллын тыяргъа умут этеди. Алай кызыл аскерчиле кеслерини алгъа барыуларын тохтатмайдыла. Аланы арасында таулу жаш Аслангерий да болады. Окъла жауунча жауадыла. Аслангерийни ёлюм от элгендирмейди. Ол баууру бла алгъа сюркеледи. Кыатында баргъан нёгерлерини бирине окъ тиеди.

— Андрей,— деб ол аны кесине тартады. Алай, нёгери жеринден тебалмайды. Башына тийген окъ, анга этерин этген эди. Аслангерийни кыаны къартыкыгъа сыйынмайды, кёзлерине кыан чабыб, кёкюрегинде от жанганча болады. Ол, бу кезиуде гитлерчилени окопларындан чыгыб, шокларыны сюнгулерин алгъа тутуб келгенлерин кёреди. Таулу жаш бирси солдатла бла бирге, секириб кыобуб, кыанлы душманнга окъча атылады. Бирин, экисин, ючюсюн... Бир талай душманны кыаблайды. Алай, онг быгъынындан кирген душман сюнгу, Аслангерийни кесин да жерге кыаблайды...

Госпиталгъа келтиргенлеринде аны эси азыб болады. Врачла терк окъуна операция этедиле. Жаш эсин жыяды. Алай бир кыауум кюнден, ауур жара терсейиб, аны Узбекистанда госпиталладан бирине иедиле. Ол иги болуб, андан чыкыгъанлай дагыда фронтха кетеди. Ол кесини алгъыннгы аскер частын табмайды. Ровно шахарны азат этерге кыатышханында кёргюзтген эрлиги ючюн Ата журт урушну ордени бла саугъаланнганын да билмей кыалады.

Андан Аслангерий, фашистле бла сермеше, Югославиягъа дери жетеди. Анда, Белградны гитлерчиледен азат этер ючюн баргъан къанлы сермешлени биринде, ол гранатла бла душманны эки танкын бузуб, экипажларын къырады, кеси да ауур жаралы болады. Аслангерий энтда да госпиталгъа тюшеди. Югославияны азатлар ючюн баргъан къазауатлада кёргюзтген эрлиги ючюн ол «Слава» деген орден бла саугъаланады. Алай, Аслангерий аны да алалмай къалады... «Ма, алайды, жаш нёгерим, Локъман. Мен урушну кезиуюнде букмагъанма. Хар заманда алда баргъанма...»

— Э киши, санга не болгъанды? Кеси кесинг бла нек жаншайса? — деб сорду, юй бийчеси.

— Алаймы этдим,— деди Аслангерий, жууургъанны юсюне таб жаба.— Охо, бюгюн айыб этерча туйюлдю. Жангыдан туугъанча болгъанма. Бир затны да унутмагъан халкъыма къор болайым...

КИМДИ?

Юйге ашхам къарангысында жетдим. Мен сехледен ётюб, арбазгъа киргенде, юй бийчем ийнекни саууб келе эди. Ол мени кёргенлей кенгден окъуна:

— Нек чакъыргъанелле? — деб, тынгысыз болуб сорду.

— Кетдик,— дедим мен анга, кьолуму сансыз булгъай,— кетдик...

— Къайры?

— Тау районнга, Эриклиге.

Кече кёзюме жукъу кирмеди. Мен Эрикли деген элни айтыб эштген болмаса, кёрюб шагъырейлигим жокъду. Анда таныгъан адамым барды деб да билмейме.

— Сен кече айланганна бир тынч суна болурса дейме,— деб, юй бийчем да бир жанындан тырман этиб, онгуму алады. Туугъан элимден кетерге мен да суймей эдим, алай министр чакъырыб айтхандан сора, аны бла даулашыргъа болмагъанма...

Жайны исси кюнлерини биринде, автобусха да миниб, Эриклиге бардым.

Къол жаулугъум бла терлегенлерими сыйпай, школу къабакъ эшигине жетгенимлей:

— Ахмат!.. Салам алейкум! — деб, узун бойлу, сакъалы жетген биреулен кьолуму къаты кысыб тохтады. Мен аны бетине аралыб: «Ярабий, мен бу адамны къайда кёргенме...»,— деб сагъышха къалдым. Ким эсе да таныш адамды, алай эсиме тюшюралмайма. Аны жукъа, узун кирпичлерини арасында, кём-кёк кёзлери манга, къалай эсе да сансыз ишаргъанча, соруулу къарайдыла.

— Танымаймыса? — деди ол, биягыча кьолуму кьаты кьысханлай.— Кьалай унутханса юйюнге, мен Мусосма да.

— А-а, Мусос...— деб, мен аны кьучагыма кьысдым.— Сен мындамыса да?

— Хау. Школда завучма.

— Ма, сейирлик. Сени бла тьобеширме деб'а эслеб эсимде да жокъ эди. Эштген болурсуз, мени бери...

— Эштмей'а. Райондан телефон бла сёлешиб айтхан эдиле. Кел, былайда сюелиб турмайкь да, ичине кирейик. Школну кёр, алыкьа ремонту бошалмай турады.

Биз школгьа кирдик. Ишчиле узун коридорну полунда эски кьангаланы кетериб, аланы орнуна, жангы кьангала сала тура эдиле. Мында жумуш эте айланган устазла бла да танышдым. Мусос мени ала бла танышдыра:

— Ма, бизни жангы директорубуз — Ахмат Керимович буду, дей эди.

Хар алай айтханы сайын кесини уллу тьюклю кьолун мени имбашыма салыб, сабийнича, ары-бери силкиндиреди.

— Мусос, ахыр автобус элден не заманда кетеди? — деб сордум, бууун сагыатыма кьарай.

— Тохта, бююн кетергеми айтаса?

— Хау, кетерге керекди. Алыкьа кесибизни школдан расчет алмагьанма. Сора, районнга да кьайтыргьа керекди. Юйню да бери кёчюрмей боллукъ болмаз.

— Кёче, кьозгьала айланган иги тьюйюлдю,— деди Мусос, узун бармакьлары бла сакьалын ышый. Сора, биразгьа дери сагыш этгенча, жерге кьараб турду да, сёзюн андан ары жалгьашдырды: — Бююн сен бир жары да кетмейсе, жиберлик тьюйюлме. Былай тьобешгенибизни бир кесекчик белгилемей жарамаз.

— Сау бол, Мусос, мен да былай, бери жыйышыб таб болайым да, сора несин айтаса, белгилербиз.

— Угъай, Ахмат, эштирге да суймейме,— деб, Мусос къаты болуб тохтады. «Къой, тенгими кѣлюне бир зат келир», — дедим да, аны биргесине тебретим.

— Оллахий, сен мени тапымай къалгъанынг сейирлик эди,— деди Мусос жолда бара.— Неужели мен алай бек тюрленгенме?

— Биз бир бирни кѣрмегенли жыйырма жылдан артыкъ болады,— дедим мен, кесими ариулай,— аны юсюне уа, кертиси бла, сен бек тюрленгенсе. Мында эртдеденми ишлейсе?

— Орта Азиядан къайтханлы. Къатыным бу элденди да, аны жүрегин аурутмайым деб, мында тохташыб къалгъанма.

Биз таурух эте, элни тѣбен къыйырында, башы къошун бла жабылгъан уллу юйню къатына жетиб тохтадыкъ. Ол тенгими жашагъан юйюдю. Аны къатыны Халимат манга бек жарыкъ болду. Къоймай юйге кийирдиле.

Мусосну къатыны аш этиб, аллыбызгъа салды. Бир шеша аракъы да келтирди. Экишер рюмка тартхандан сора, Мусос сѣзге бютюн да бек ачылды.

— Кѣче айланган къыйынды,— деди ол, манга да къарамай, башын сылай.

— Къыйынды, алай не этериксе.

— Министр бекми къаты болгъан эди?

— Да, угъай...— деб арсарлы жууабладым.

— Айтханлай окъуна ыразы болуб къалгъанса, ангылайма,— деди Мусос, рюмкагъа аракъы къуя.

— Угъай, алай'а. Туугъан элимден, юйренген коллективимден кетерге суймегеними анга ангылатхан эдим.

...Бир къауум ай озду. Школгъа да, элге да юйюрсюнюб, ишими бардырама. Эриклинни адамларын артыкъ да бек жаратама. Тубеген жерде салам бермей бири

озмайды. Эл кеси да, гитче болгъанлыкъгъа, ариу, таза элди. Орамланы жанларында терекле ёседиле. Кеч болса, аны электрочыракъла жарытадыла. Элни ортасында къолайлы клуб барды. Аны тийреси адамдан хазна къуру болмайды.

Бир жол, дерслерими да бошаб, юйге кетейим деб тургъанымлай, кабинетге экеулен кирдиле. Аладан бири — къара кёзлю, алаша бойлу жаш районда ишлейди. Аны кёргенлей таныдым. Экинчиси уа ким эсе да мен кёрген адам туююлду. Саламлашхандан сора, къонакълагъа диванны кёргозтдюм. Ала олтурдула.

— Бу жаш райкомну инструкторуду,— деб, райондан келген танышым кесини нёгери бла мени шагърей этди. Школну ишини юсюнден бир кесек сёлешгенден сора, инструктор жаш бир къауум устазны атын айтыб, аланы кёрюрге сюйгенин билдирди.

— Аланы уа бусагъат табайыкъ,— деб кабинетден чыкъдым. Мени ызымдан райондан келген жаш да чыкъды.

— Ахмат Керимович,— деди ол мени къатыма келиб,— биз сени юсюнгден жазылгъан къагъытны тинтирге келгенбиз.

— Не къагъытды ол?

— Анонимкады.

Аны эштгенде аузум ачылыб, жашха аралыб къалдым. Къулакъларым иш да чууулдадыла.

Инструктор мени кабинетимде олтура эди. Ол чакъыртхан адамланы ары кийирдим да, кесим'а бош классладан бирине кирдим. Асыры сейир этгенден малхуния киби болгъанма. Эриклиге келген сагъатымдан башлаб, хар кюнюмю эсеме тюшюрге кюрешеме. Алай, бу терслигим барды деб айтырча абери билмейме.

Коридорда мени атымы айтыб излеген устазны ауазын эштиб, классдан чыкъдым. Ол физикадан окъутхан

жаш устаз Раиса Асхатовна эди. Мени кӛргенлей, аны бети кызарыб:

— Ахмат Керимович, сени чакырадыла,— деди. Мен кабинетге киргенде анда райондан келген ол эки жашдан сора да, Мусос олтура эди. Аны бетинде ачыуланган хал эсленеди.

— Устазла бла аранг кыалайды? — деб сорду инструктор манга.

— Бек ахшыды,— деб жууабладым, Мусосха кӛз кыйырым бла кыарай.— Ма, завуч айтсын. Мен бери келгенли алай кӛб да болмайды. Адамны кӛлюне тийгенме деб билмейме.

— Энтда да кыайтарыб айтама, ол кыагытны ким жазган эсе да — аны бети жокъду! — деди Мусос жундуругуу бла столну уруб. Райондан келген жашла анонимканы окыургыа манга бердиле. Ол машинка бла жазылганды. Тюбюнде уа «устазла» деб кыойганды. Раиса Асхатовнаны, мени чакырыргыа келгенде, нек кызарганын энди сездим. «Жангы директор кесин адебсиз журютеди. Кыатыны бола турганлай, физикадан окыутхан жаш устаз бла журюйдю...» — деб, кыагытны бир жеринде алай жазылыбды. Аны окыуганда мени да кюллюгюм келди. Алай, кыагытда жазылганланы барысы да ӛтюрюк болганлыкыгъа, анга кюльорге жарамагыанын сезиб, кеси кесими тыйдым. Ким эсе да мени Эриклиге келгеними сюймегенди. Кимге эсе да мени бери келгеним чырмау болганды. Энди ол не да этиб, манга кир кыондурургыа кюрешеди.

Ол кюн ингирде Мусос мени юйюме келди.

— Адамла бузулуб барадыла,— деди ол, босагыадан атлай. — Оллахии, керти айтама! Бузулуб, барадыла. Аны жазган адамны табаргыа керекди. Сен, Ахмат, тынчайыб кыалма. Хар устазны ызындан жашыртын кӛз кыарарча ӛтерге керекди...

Мусос тохтамай сѐлешеди. Аузундан аракъы ийис урады.

— Тартханса,— дедим, завучну сѐзюн бѐле.

— Бизни арабызда аллай кир ниетли адам болгъанына ассыры ачыу этгенден тартханма!

— Аны ючюн бир тартыр кереклиси жокъ эди,— дей, олтургъан жеримден къобуб, уллу сѐлеше тургъан радиону гитчеракъ этдим.

— Сен жарсыма, анонимщикни мен табарма,— деб, Мусос жундуругъу бла столну урду.

— Керек туююлдю, дедим мен анга кѐлюм бла.— Аны ючюн къайгъы этер жери жокъду.

Мусос биразгъа дери зат да айтмай турду.

Аны кѐк кѐзлери мени башым бла къайры эсе да сансыз къарай эдиле. Онг къаш башыны териси андасанда ёрге-эншге тебеди.

— Туугъан элге жетген жокъду,— деди ол ахырында, шинтикге тыяна.

— Къайда да не башхалыгъы барды,— деб къош-дум мен.

— Башхалыгъы уллуду,— деди Мусос, кесини узун бойнун алгъа созуб. «Биреуню элинде солтан болгъандан эсе, кеси элингде олтан болгъан игиди», дегендиле бурунгулула.

— Да-а,— дедим мен, тенгими манга не айтыргъа суйгенин алыкъа иги ангыламай.— Сени акъылынга кѐре, мен бери бош келгенме, алай туююлмюдю?

— Ы-ы... сен, угъай, ол...— деб, Мусос магъанасын ангыларча жукъ айтмай, тыкъ-мыкъ эте къалды.

Ол ишден сора, дагъыда иги кесек заман озду. Анонимканы да хапары ёчюлдю. Бир жол, дерсге кирирге деб, кабинетден чыкъгъанымлай, школну аллына «Волга» келиб тохтагъанын кѐрдюм. Андан юч адам тюшюб, школну арбазына ётдюле. «Кимле болурла?..» — дей, мен аланы алларына чыкъдым. Келгенледен бири

жарыкылау министрни заместители Наум Петрович болганын таныдым. Аны эки негерин да таныдым. Бир партияны область комитетини школла жаны бла бёлюмюню инструкторду, экинчиси уа райисполкомну председателини заместителиди. Жарыкь саламлашыб, аланы кабинетге элтдим. Бираздан сора Наум Петрович манга мени юсюмден обкомгъа жазылгъан жангы анонимканы тинтирге келгенлерин айтды. Къулагъына ургъан тана-ча, туб эрним салыныб, не айтыргъа билмей къалдым. Жюрегим шор тарагъанча болду... Ачыуум келиб, не эсе да, бир къаты сёзле айтыр мурадда, олтургъан жеримден къобдум. «Сабыр бол. Сабыр бол»,— деб, къалай эсе да бир белгисиз кюч тыйгъанча, къаным бираз суууб, жериме чёкдюм.

— Кетеме! — дедим мен ахырында, тёзалмай.

— Къайры? Нек? — деб министрни заместители кё-зюме къарады.

— Былай этиб турлукъ эселе, мен мында ишлеял-лыкъ туююлме.

— Биз бери сени тюзлюгюнге ишекли болуб келме-генбиз. Коллектив бла сёлеширге келгенбиз,— деди Наум Петрович.

Жангы анонимканы тинтирге келгенле устазланы жыйыб, тюз ниетлиликни, адамлыкъны юсюнден сёле-шиб, жолларына кетдиле. Мен'а ауур сагъышла жюре-гими тырнай къалдым, арабий, мени быллай бир суйме-ген ким болур? Туугъанлы бир жаннга тюк тенгли ха-там тийиб билмейме. Ким эсе да, бу манга быллай бир нек къадалгъанды?..

...Акъылымы кабинетге кирген Раиса Асхатовна бёл-дю. Ол ишден эркин эт деген заявлиянеясын аллыма салды.

— Неди бу? — деб сордум анга хыныракъ болуб.

— Сени юсюнгден анонимка жазылгъан сайын, ма-

нга уялыргъа тюшеди. Ётюрюк хапар элге окъуна жайылгъанды,— деди ол, уялгъандан бети кыызара.

— Раиса, сен мени кызым кибиксе,— дедим аны жабсарыргъа кюреше,— жашса, кёб затны ангыламайса. Сен шёндю мындан кетиб къалсанг, адамла анонимкада жазылгъан затны керти сунарыкъдыла.

Раиса Асхатовна жууаб къайтармай бираз турду.

Сора жеринден къобду да, тышына тебреди.

— Кетерге ашыкъма,— деб мен аны заявлениясын бир жанына салдым. Ол эшикни къатына жетгенлей, артха бурулду да:

— Ахмат Керимович...— деб, сёзлери тамагына тыгъылгъанча, тохтаб къалды.

— Неди, абери ми айтырлыгъенг? — деб сордум мен.

— Сен бери келгинчи Мусос директор боллукъду деб школда уллу хапар эди. Экигиз къаллай тенгле болгъаныгъызыны билмейме, алай, сени келгенинги ол артыкъ бек жаратхан болмаз деб, кёлюме алай келеди.

Бу кезиуде кабинетге, боранча уруб, Мусос кирди. Аны кёргенлей Раиса чыгыб кетди. Мусос, анга да къарамай, тюзюнлей келиб диваннга чёкдю. Аны къаны къартыкъгъа сыйынмагъанча кёрюнеди.

— Ким болур, бу жазуу этиб айланган ит? Ким эсе да аны табаргъа керекди!..

Мен бармакъларым бла столну акъырын къагъа, баш тебен къарагъанлай, сёз къошмай турдум. «Тенгим» кызыб сёлешеди. Ёрге къобуб, сигарет къабындырды. Кабинетде ары-бери айланыб башлады. Бираздан'а мени аллыма жууукъ келиб:

— Ахмат, ишекли болгъан адамынг бармыды? — деб сорду.

— Барды! — деб жууабладым мен, Мусосну кёк кёзлерине жютю къараб.

Аны бет къаны тюрлениб, сигаретин терк-терк букъулата, аузу ачылыб, манга аралыб къалды.

С(БАЛК.)2

Т—51

БАШЛАРЫ

Нартланы туудукълары	5
Батырлыкъ	141
Кимди?	147

Джагафар Зубеирович Токумаев

ПОТОМКИ НАРТОВ

На балкарском языке

* * *

Редактор *А. М. Заидов*

Художники: *Я. А. Аккизов, С. К. Меджидова*

Худож. редактор *И. Г. Абрамов*

Техн. редактор *Б. Х. Буздова*

Корректор *Н. А. Будаева*

* * *

Сдано в набор 21/II 1969 г. Подписано к печати 7/V 1969 г.
Бумага типографская № 2. Формат 70×109¹/₃₂. Физ. п. л. 4,875
Усл. п. л. 6,82. Уч.-изд. л. 6,52. Тираж 900 экз. ЧО0302.

* * *

Книжное издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. им. адмирала Головки, 6

* * *

Заказ № 1888. Типография им. Революции 1905 года
Управления по печати при Совете Министров КБАССР
Нальчик, проспект им. Ленина, 33

Цена в переплете 29 коп.